

Històries de vídues

Maria Pia Barenys Pérez

Professora de la Universitat Autònoma de Barcelona

Carmen Gutiérrez de Tuya

Diplomada en ciències empresarials i llicenciada en sociologia

Carmen Litago Ruiz

Doctora en antropologia per la Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Atès que la percepció social de l'envelliment difereix en funció del gènere, el que pretenem en aquest treball és esbrinar, més enllà dels estereotips socials, quina és l'experiència individual de la dona gran davant l'envelliment. L'estudi s'inscriu en el marc d'un de més ampli, coordinat per l'Old Women Network, en què es volien posar en comú i analitzar les imatges socials de la vellesa femenina i la situació real de la dona gran a diferents països europeus. Partim del testimoni de vuit dones grans i vídues, obtingut mitjançant la tècnica de l'entrevista en profunditat. Les biografies reconstruïdes ens permeten reconèixer i valorar un seguit de canvis que està experimentant la nostra societat i que afecten especialment aquest col·lectiu de dones, que com ja sabem serà cada cop més nombrós. Situades entre dos mons, i després d'una vida subordinada al rol de mestresses de casa, la seva manera d'afrontar el nou dia a dia ens descobreix com han anat assumint la ruptura amb els models tradicionals de dones grans, alhora que n'elaboraven un de propi que els permetia adaptar-se a les noves expectatives de l'entorn.

Resumen: La percepción social de la vejez varía en función del género. En este trabajo analizamos cuál es la experiencia individual de la mujer mayor ante el envejecimiento. El estudio se inscribe en el marco de uno más amplio, coordinado por el Old Women Network, en el que se quería poner en común las imágenes sociales de la vejez femenina y la situación real de la mujer mayor en distintos países europeos. Nos acercamos a ello a través de entrevistas en profundidad a ocho mujeres mayores y viudas. Las biografías

reconstruidas nos permiten reconocer y valorar los cambios que está experimentando nuestra sociedad, y cómo afectan a este colectivo de mujeres, cada vez más numeroso. Situadas entre dos mundos, y después de una vida subordinada al rol de amas de casa, su forma de afrontar el día a día nos muestra su ruptura con los modelos tradicionales de mujer anciana y, a su vez, las estrategias personales que han ido elaborando para adaptarse a las nuevas expectativas del entorno.

Abstract: *Ageing Social Perception is different, depending on gender the aim of this article is to establish beyond usual social stereotypes what the individual woman's experience is across ageing.*

This study forms part of another coordinated by Old Women Network, and our object is to share our analyse of femenin ageing social images and describe the real situation of the elderly women in a different European countries. The authentic testimony has been obtained from in-depth interviews of eight elderly and widowed women. The reconstructed biographies allow us to recognise and evaluate changes which are affecting our society and especially this collective which we know will be more and more in the future.

Located between two worlds and subordinated as housewives, their way of confronting their day to day shows us how they have dealt with the rupture of the traditional role of elderly women, at the same time, they have produced their own roles that have permitted them to adapt to new enviromental circumstances.

Presentació de la investigació

Aquest estudi es va emprendre per encàrrec de l'Old Women Network (OWN), que s'encarregà de coordinar un equip d'investigadores europees en representació de diferents països —Holanda, Itàlia, Suècia i Espanya— i que volia explorar les similituds i les diferències trobades en la vida de les dones grans a Europa: les seves preocupacions en la vida diària; les seves estratègies per a superar els problemes que han d'afrontar; les percepcions personals sobre la seva salut, el propi envelliment i l'envelliment en general; les seves necessitats i motivacions, i l'anàlisi de les imatges socials de la vellesa femenina.

El que presentem tot seguit havia de ser l'estudi pilot d'un de més ampli, que havia de consistir en una acció-investigació i que finalment no es va dur a terme per falta de recursos.

Presentació del tema

Als països en què la fecunditat és baixa des de 1950 (Europa, Amèrica del Nord, el Japó, Austràlia i Nova Zelanda), la proporció de

persones de més de 65 anys haurà augmentat al voltant d'un 20 % l'any 2025 (Ramón Tamames, 1994). El cas espanyol mostra una població que creix a ritme lent, amb una base estreta i una cúspide ampla, com correspon a una societat envellida.

Des de l'antiguitat, la literatura ha tractat del tema de l'edat, però és cap a principi del segle xx, d'acord amb l'augment de la població anciana, quan aquest col·lectiu comença a ser tractat des de diferents àmbits científics: des de perspectives econòmiques, a fi d'explorar els seus recursos, estratègies i limitacions (Arquiola, 1994); des de perspectives mèdiques, per tal d'estudiar-ne les malalties i els trastorns mentals i físics (Arquiola, 1994); des d'àmbits psicosocials, per tal d'observar les seves necessitats, les relacions intergeneracionals... (Lehr, Ursula, 1980).

Al principi, els estudis empírics sobre la vellesa eren de caràcter general, i l'interès se solia centrar en els homes grans com a protagonistes de l'esfera pública (Friedan, 1994). Durant molt de temps les dones grans no eren centrals en els estudis sociològics sobre l'envelliment, o l'envelliment no era primordial per als estudis sociològics sobre les dones (McDaniel, 1989). La percepció social que identificava el paper de la dona com a rutinari i inamovible, així com l'estereotip creat al llarg dels segles i legitimat amb les argumentacions dels anatomistes, van fer de la dona un objecte marginat de la investigació històrica.

La situació varia a partir dels anys quaranta, quan l'edat passa a ser estudiada com a variable en el comportament i l'estructura social, i posteriorment, en els anys seixanta, quan el moviment feminista reivindica la necessitat d'estudis en funció del gènere (Sontag, 1970). És a partir d'aquest moment que l'envelliment deixa de ser tractat com un fet homogeni i les variables de l'edat i el sexe estableixen noves pautes de recerca. Sorgeixen propostes i estudis sobre els més vells i els grans joves (Arquiola, 1994), o propostes sobre l'envelliment en funció del gènere.

Les aplicacions científiques en aquest camp ofereixen visions diferenciades respecte al col·lectiu de la gent gran. Homes i dones tenen diferents experiències i expectatives de vida, que determinen el seu envelliment (Sontag, 1970; Dresden, 1980; Gaylord).

La vellesa és, a més, un concepte molt ambigu, influït per factors cronològics, biològics, econòmics, socials, culturals, ideològics, psicològics, mèdics, antropològics, etc., que fan que sigui canviant i indeterminat al llarg de la història, de manera que, com exposa Minois, «és el medi social el que, en definitiva, crea la imatge dels seus vells, a partir de les normes i dels ideals humans de l'època» o, en paraules de Simone de Beauvoir, «la condició de la vellesa és imposada per la societat a la qual pertany» (Beauvoir, 1989).

Vivim en una societat en què la tradició oral, el costum, no tenen valor; es prioritzen els prototips de bellesa i el vigor corporal; la família patriarcal està en període d'extinció; tot plegat són factors que resten valor a la vellesa, en quedar el paper d'aquesta buit de tot contingut.

En el que anomenem envelliment de la població, el marge entre homes i dones s'eixampla cada cop més a favor d'aquestes. La longevitat en les dones ha crescut de manera més ràpida, fet que obliga a parlar d'una població majoritàriament femenina (Izquierdo, Lloret i Marcor, 1986). Les dones grans han esdevingut un col·lectiu d'una gran importància numèrica dins la població europea. Això no obstant, aquest grup social està limitat en els diferents àmbits socioeconòmics: salaris mínims (Ginn, J.; Arber, S., 1991), baixa participació en la presa de decisions (Paoletti, 1996), manca d'oportunitats educacionals i culturals (Scott i Tilly, 1982) i estereotips negatius creats entorn de la vellesa (Beauvoir, 1989) condicionen el seu desenvolupament com a ciutadanes.

L'esperança de vida superior de les dones grans va acompanyada d'imatges generalitzades sobre la vellesa que impliquen rebuig, dependència i solitud. Solen viure entre 6 i 8 anys més que els homes, però això no vol dir que la seva qualitat de vida sigui millor.

Diversos estudis analitzen que, al llarg d'aquest període de vida, les dones pateixen no tan sols més trastorns físics i psíquics que els homes (Benería, 1993; Dennerstein, 1993), sinó que, a més, el seu estatus econòmic es redueix de manera considerable. Tots aquests factors influiran en la vivència d'aquestes dones respecte de l'envelliment. Però la seva percepció també es veu condicionada per les seves respectives trajectòries, les seves diverses experiències de vida, els seus entorns específics, les seves estratègies personals, el seu sistema de valors i la seva pròpia percepció de l'envelliment.

Tradicionalment, s'ha tendit a caracteritzar el procés d'envelliment des d'una perspectiva física, com a pèrdua (de color, llisor, estatura, vigor, agilitat), i aquesta mateixa característica s'utilitza per a definir-la en el terreny laboral, econòmic, social i afectiu. Això no obstant, seguint les aportacions d'autors i autores com Piersol i Botz, Betty Friedan o Germaine Greer, cada cop es defuig més aquesta mena de visions negatives, amb l'objectiu d'afegir més vida als anys, des d'una concepció de la vellesa com una fase de culminació del cicle vital de la persona.

Avui dia, el començament de la vellesa es fa coincidir amb un paràmetre social que en els homes s'associa a la jubilació, mentre

que per a les dones es vincula més al seu aspecte físic. La percepció social de l'envelliment, per tant, difereix en funció del gènere (Rosenthal, 1990).

Les dones en surten particularment perjudicades, ja que la joventut, i sobretot l'aparença física dels joves, és considerat un valor més important en el cas de les dones que en el dels homes (Berger, 1977). De la mateixa manera, la taxa de mortalitat superior en els homes i els patrons del mercat matrimonial dificulten, per a la majoria de les dones grans, la possibilitat d'establir noves relacions sentimentals amb homes a partir d'una certa edat (Greer, 1993).

Així mateix, l'acceptació d'un doble atractiu en l'home —mentre és jove i quan es fa vell— i només d'un en la dona —durant la joventut— dona un significat especial a l'envelliment de les dones i determina la invisibilitat de les dones grans als mitjans de comunicació (Nett, 1991), que reforça rols socials estereotipats (McDaniel, 1989).

La discriminació social envers les dones grans és evident. Per això la nostra proposta és anar més enllà dels estereotips socials i les generalitzacions i intentar conèixer quina és la seva experiència individual davant l'envelliment.

Presentació del col·lectiu: les vídues

Hem decidit centrar-nos en les vídues fonamentalment per tres raons: en primer lloc, perquè són un col·lectiu molt nombrós entre les dones grans, que creix a mesura que augmenta l'edat, arran de la diferent esperança de vida entre homes i dones, el fet que el patró social del matrimoni vigent implica que l'home sigui uns anys més gran que la dona i la poca freqüència de segones núpcies en el cas de les vídues grans; en segon lloc, perquè entre els pocs estudis realitzats sobre dones grans al nostre país hi ha els precedents d'Alberdi i Escario i de Freixas, la qual cosa ens proporciona un marc de referència previ en què podria «incardinar-se», com a continuació de la línia de recerca, el nostre estudi; i, finalment, perquè els estudis esmentats presentaven el col·lectiu com a molt carencial:

La viudetat és una de les situacions socials en què canvien més dramàticament les circumstàncies socials de l'individu: la seva posició social i, en funció d'això, les seves obligacions i responsabilitats, més encara en el cas de les dones, que per les seves particulars posicions de dependència social i econòmica respecte al marit durant els anys de casada, han d'afrontar situacions i problemes per als quals —en principi— no han rebut cap preparació. (Alberdi i Escario)

En aquest sentit, semblava prou interessant explorar la situació d'aquest col·lectiu en el cas de Barcelona.

La novetat que aporta el nostre estudi, a diferència dels esmentats fins ara, és que ha volgut tractar de totes les etapes de la vida de les entrevistades. Aquesta perspectiva més àmplia ens ha de permetre contemplar millor els canvis i posicionaments que han anat ocupant aquestes dones al llarg de les seves vides i com han repercutit en el seu estat actual de viduïtat. Això no obstant, per raons d'espai, únicament reproduïrem l'apartat corresponent a la viduïtat.

Ens hem centrat en dones vídues d'entre 65 i 75 anys, pertanyents al grup d'edat d'ancianes joves o de la vellesa independent —enfront de la vellesa dependent, tal com es distingeix en la gerontologia francesa—, perquè era un condicionant per a l'acció-investigació prevista.

Com a trets comuns, es va buscar també que haguessin viscut un període de viduïtat de tres anys com a mínim, a fi de garantir que haguessin superat la fase d'elaboració del dol, que se sol fixar en aquest temps (Alberdi i Escario), i que tinguessin, preferentment, descendència, perquè es partia també de la idea que les dones mare podrien proporcionar una informació més rica sobre el rol més tradicional de les dones.

Així mateix es va buscar que visquessin soles en el moment de fer l'entrevista. Es partia de la idea que aquesta situació permetria explorar més en profunditat les conseqüències dels canvis més extrems en les seves trajectòries vitals. Això indicava que es valien per elles mateixes, i venia a corroborar una dada de l'Enquesta metropolitana, segons la qual hi ha més homes vidus que viuen acompanyats o a casa d'algun fill o filla que no pas dones vídues.

El fet que totes residissin des de feia temps en el mateix lloc havia de garantir la seva possibilitat d'integració en l'entorn. Pel que fa a la seva posició social, pertanyen a diferents estaments socioeconòmics.

Metodologia

Per tal d'obtenir la informació, ens vam decidir per la tècnica de l'*entrevista en profunditat*, i vam gravar les sessions.

El relat autobiogràfic —o la història de vida— vol relacionar l'individu amb la societat. És un relat obtingut en primera persona mitjançant una o més entrevistes, que tenen per objecte mostrar el testimoni subjectiu d'un sector social. La història de una vida no és tan sols una catarsi personal, sinó que serveix també per a entendre la

manera en què les pautes i les normes socials s'integren i reproduïen en un individu i la seva família (J. de Miguel, 1994).

Una autobiografia és convincent quan serveix per a teoritzar sociològicament, quan posa en relleu l'impacte de les transformacions, dels canvis socials. Les històries de vida han revelat que les persones d'edat avançada es troben, en molts aspectes, situades entre dos mons: van néixer i es van socialitzar en l'ahir, però viuen en l'avui (Bazo, 1992).

En el relat autobiogràfic s'observen les formes amb què cada persona construeix la seva vida i li dona sentit. Es descobreixen, així, a través de la llarga experiència vital de les protagonistes en aquest cas, les claus que permeten entendre qüestions i donar resposta a interrogants de la nova sociologia de la vellesa.

Aquesta mena d'estudis, per la seva dedicació i complexitat, han de ser necessàriament qualitatiu. És per això que vam limitar el nombre d'entrevistes, seguint prèviament un qüestionari ampli de preguntes obertes i respostes gravades que permetés, malgrat el seu nombre exigü (vuit en total), establir unes relacions entre els relats autobiogràfics que ens poguessin donar a conèixer aspectes generacionals viscuts des de les dones.

Les persones entrevistades van ser escollides a l'atzar, i més o menys guiades en centres i associacions de gent gran. Buscant la representativitat vam elegir persones que visquessin en diferents districtes que presentessin un índex elevat d'envelliment i diferents formes de vida per estrats socials. La població de més de 65 anys de Barcelona representa el 17,4 % de la població total, 285.481 persones, i les dones representen el 62,28 % d'aquest col·lectiu. Els districtes escollits van ser l'Eixample (21,3 %), amb el percentatge més gran d'ancians i que juntament amb Ciutat Vella configura el nucli antic de la ciutat (2 persones), i districtes propers a aquest centre formats per antics nuclis històrics de població: Sant Martí (11,5 %, 2 persones), Sants-Montjuïc (10,9 %, 2 persones) i Gràcia (9,1 %, 2 persones), districtes completament annexionats actualment a la ciutat (dades del Pla Municipal de la Gent Gran de 1991).

Característiques de les entrevistades

La definició inicial del grup de dones a entrevistar no suposava arribar únicament a dones que estiguessin vinculades a associacions diverses, com ara casals o centres cívics, però només ens ha estat possible tenir accés a dones d'aquestes característiques. Sens dubte, aquest fet és destacable, en la mesura en què les dones objecte de l'estudi, pel sol fet de pertànyer a una associació, ja sugge-

reixen uns trets d'integració, activitat i participació que no es poden fer extensibles al conjunt de les dones grans.

La majoria tenen menys de 70 anys. N'hi ha una de 64; dues de 65, dues més de 69 i una altra de 68. Les dues més grans tenen 71 i 75 anys. Sense ser un factor buscat, ha resultat que totes són catalanes i nascudes a Barcelona, excepte una que és originària de Canet i una altra, de Puigcerdà. Això corrobora de nou dades de l'Enquesta metropolitana respecte de l'estabilitat de la majoria de la població anciana a la ciutat de Barcelona. O bé ja hi van néixer, o hi van arribar amb els primers fluxos migratoris i fa més de 25 anys que viuen al mateix barri. Això vol dir que hi ha un coneixement i un arrelament a la vida urbana al llarg de les seves vides. La informació sobre el lloc de naixement és interessant, en el sentit que dones immigrades d'altres llocs de fora de Catalunya potser haurien pogut aportar enfocaments diferents respecte a algun dels punts tractats.

El temps de viduïtat va dels 3 als 30 anys, en els casos més extrems. El més freqüent és que hagin quedat vídues entre els 60 i els 62 anys. Fa entre 3 i 28 anys que viuen soles. En alguns casos, l'inici d'aquesta situació es dona quan falta el pare o la mare que vivia també amb elles, però el més comú és que sigui la mort del marit el que les deixa en aquesta situació, ja que en el moment d'enviudar els fills i filles ja no viuen a la casa familiar i elles es troben dins de l'etapa anomenada *del niu buit*.

Pel que fa a la descendència, de les set dones que han tingut fills, n'hi ha dues que en tenen tres; tres més que en tenen dos i dues que només en tenen un. Una de les dones no ha tingut descendència per un problema d'ovaris. En general, tenen menys fills que les seves famílies de procedència.

Viduïtat

La viduïtat suposa un canvi profund en la vida de les dones d'aquesta generació. La pèrdua del company, a més del significat personal i afectiu, representa un canvi social notable (Escario i Alberdi, 1986), per al qual no estaven preparades. De primer l'educació rebuda, limitada al rol tradicional d'esposes i mares, i després la tutela exercida pels marits havien impedit que es preparassin per a altres activitats pròpies d'àmbits públics, i en alguns casos, fins i tot per a enfrontar-se a problemes quotidians de tota mena.

Són dones amb una trajectòria de vida moguda, que s'encaixen en un moment difícil de la història del país. Totes, però, desenvolupen estratègies per a adaptar-se a les circumstàncies canviant de la seva vida.

Hem d'assenyalar la manera en què les ha afectat el gènere respecte a la formació, al seu paper dins la parella i en la vida professional; i d'una manera molt particular, com ha recaigut damunt d'elles absolutament el pes de l'atenció a la família.

D'aquestes dones podem dir que el rol tradicional d'atenció a la família es prolonga al llarg de la seva trajectòria vital. Mentre són mares, tenen cura dels fills, i quan l'etapa de l'atenció maternal ja s'ha acabat, s'han d'encarregar dels familiars més necessitats. Gognalons-Nicolet defineix la dona en edat compresa entre els quaranta i els seixanta anys com la *femme-sandwich*, perquè ha de cuidar tant els pares com els fills. Les dones del nostre estudi responen a aquest perfil.

La sortida tardana de la llar dels fills i la manca de recursos per a resoldre l'atenció dels familiars grans impliquen per a la dona una situació de discontinuïtat en el mercat laboral, marcada per les necessitats familiars, que sovint la condueix a dependre econòmicament del marit i la col·loca en una posició difícil en el moment d'encarar la viduïtat (Alberdi i Escario, 1991).

La dona que va enviuadar més jove ho va fer a l'edat de 48 anys i la més gran, a 68. Els matrimonis de les entrevistades han durat entre 20 i 39 anys.

La mitjana de les edats de defunció dels marits és de 65 anys. Se situen entre 71 i 62, per sota de la mitjana d'esperança de vida dels homes en néixer, que és al voltant dels 75 anys a Espanya.

Únicament en un cas la mort va ser sobtada. És més freqüent que hagi estat el final d'una malaltia que, a tot estirar, ha durat sis mesos, encara que també hi ha el cas d'una entrevistada el marit de la qual va tenir un procés terminal molt dur. De totes maneres, la càrrega que suposa la malaltia sempre ha recaigut bàsicament sobre la dona.

Es va posar malalt i li deien que era reuma, però com que jo veia que no avançava, un dia el vaig agafar i el vaig dur a la Creu Roja —particularment tot, però ja havíem estalviat una mica i jo ja veia que allò no podia continuar— i vaig demanar que, per favor, li fessin una revisió general, i li van trobar un tumor al sacre, i aquell dia ja se'l van quedar. El van operar, li van fer la radioteràpia i durant dos anys vam anar tirant, però de mala manera. El primer any, encara; però el segon... ja li havia de recollir el pipí, amb bosses que li posava... hi ha coses que no sé si les he de dir... pobre, si jo no li treia la porqueria, ell no podia treure-se-la; després, veure la quantitat de sucre que tenia, que jo el punxava i l'hi mirava, per a després posar-li la quantitat d'insulina segons el sucre que tenia... Tot el menjar —ell no podia agafar el menjar— l'hi donava jo... És a dir que era una persona viva que no vivia. De vegades em coneixia, de vegades no;

perquè li posaven tanta morfina... ja tenia un reservori i li entrava gota a gota... Els fills, els confonia els uns amb els altres. El menjar, no sabia què menjava; li donaves rap, per exemple, i et deia: «Quin pernil més bo que m'has portat!» I feia una pena veure'l així, una persona tan activa. Perquè ell era ebenista; però, per a guanyar més, se'n va anar a treballar a les drassanes, que feien vaixells. I com que tenia les mans tan hàbils, feia les cabines. I si s'havia d'enfilat al pal més alt, ell s'enfilava al pal més alt. Si havia de treballar tres nits seguides, i per aquelles tres nits li donaven la paga que li corresponia més una setmanada doble, doncs ho feia. O sigui, que de veure una persona tan activa, tan bona, que ho era... i ara veure aquella cosa que... està mal fet de dir-ho, però era una desferra humana. Que dur... no ho desitjo pas a ningú! És a dir que em vaig quedar viuda i aquell dia vaig reconèixer que estava sola del tot.

La situació econòmica en què queden algunes d'aquestes dones és difícil. La ideologia tradicional les ha circumscrit a l'àmbit privat; i això ha suposat una participació discontinua en les feines remunerades, cosa que impedeix que, quan mor el marit, disposin d'una pensió personal. L'únic recurs econòmic que tenen és la pensió del marit.

Em va quedar poca cosa i per això vaig tornar a treballar. Vaig a planxar a quatre cases i faig tres hores a cada casa; em paguen mil pessetes l'hora. [Dona de 65 anys, vídua des de fa cinc anys]

Em va quedar una pensió molt baixa, ridícula. [Dona de 75 anys, vídua des de fa tretze anys]

Malament. Fatal. Em treuen la meua pensió i queden 39.000 pessetes; i d'aquí, paga-ho tot. M'han anat apujant, i ara són 60.000 pessetes; però és el mateix, paga-ho tot d'aquí. [Dona de 68 anys, vídua des de fa vint anys]

En altres casos l'han pogut complementar d'alguna manera:

La meua situació econòmica... doncs, em va quedar la pensió del meu marit, i jo vaig continuar fent roba per a nens petits, però fa tres anys que ho vaig deixar. Primer, perquè em van dir si volia cuidar el nét —l'únic que tinc— el primer any, abans d'anar a la guarderia; i després, perquè la feina ja no em sortia a compte, no estava tan ben pagada com abans. Ara tot ho fan les màquines (...) Em va quedar una pensió arreglada. [Dona de 65 anys, vídua d'un militar des de fa quinze anys]

Bé, perquè el meu marit va ser mutilat de guerra en temps de pau. Fent el servei va tenir un accident molt seriós i li va quedar la pensió més una paga, i la botiga, que era petita... D'altra banda, abans tot era més barat. [Dona de 69 anys, vídua des de fa vuit anys]

Econòmicament, com que cobro dues pensions, puc anar tirant i donar-me algun capritx, com ara fer excursions de tant en tant i algun altre. [Dona de 71 anys, vídua des de fa tres anys, cobra pensió d'invalidesa perquè pateix del cor]

La pensió que em va quedar era molt poca cosa, la pensió de viduïtat d'allà on treballava em sembla que eren 28.000 pessetes. És clar, aquí sí que vaig adonar-me que tenia menys... que tenia uns petits estalvis i... bé. Aquí sí que hi ha una baixadeta en l'economia, però després, com que el meu marit havia estat capità de la República, un senyor d'aquí [el Casal] em va dir: «No siguis beneïta, presenta els papers.» Jo no tenia cap paper, perquè llavors jo no ho sabia, però vaig tenir el del consell de guerra que li van fer; i el vaig presentar i em va venir aprovat, com a vídua d'oficial, que no sé com m'ho van acceptar, perquè jo no tenia res que ho justificués.

Les pensions d'aquestes dones oscil·len entre 52.000 i 90.000 pessetes. Com es dedueix del seu testimoni, una única pensió —la de viduïtat— és insuficient, excepte en el cas del marit militar. Les dones que declaren tenir una situació més còmoda és perquè tenen més d'una pensió. Aquestes situacions corresponen a la pensió mitjana per als districtes en què viuen (INITS, 1992).

Les dificultats econòmiques no són les úniques. És important valorar adequadament la pèrdua emocional, atès que la majoria d'aquestes dones van iniciar la seva vida social amb l'home que posteriorment va ser el seu marit. El company de vida ha estat sempre el seu protector, en l'esfera pública, i el seu instructor en les relacions sentimentals. Les amistats que tenien giraven entorn del marit i, per tant, quan mor, no sols perden l'amic, sinó que, a més, se senten desplaçades en la seva xarxa social; en aquests primers moments, sovint recorren a la família.

Va ser una època molt dolenta perquè, a més de la pena tan gran que jo tenia, perquè érem un matrimoni molt ben avingut, hi havia el problema de resoldre papers. Jo mai no me n'havia ocupat, sempre ho feia el meu marit; es va morir sense haver fet testament, i jo, de propietat, només tenia el pis i la botiga, però s'havia d'arreglar tot, tenia la legítima als fills, i els fills hi van renunciar... tot això, un munt de diners que t'atabalen. A més, estàs passant una situació tan dolenta que, bé, aquests anys ho vaig passar molt malament.

Després de morir ell, durant el primer any em vaig dir: «Mira, sembla que t'ho prens bé.» Però el segon any, mare meva! Asseguda al sofà, del sofà al llit, del llit al sofà, sense menjar, i em va entrar una depressió...

Déu meu, i ara què faré? Desorientada completament. Com que ell era un absorbent, que tot ho portava ell, tot, tot, tot... Jo no sabia res de res. Vaig haver de demanar ajuda als meus cunyats i ells em van guiar.

Me n'anava a passejar per a no estar sola, o a casa d'algú, de la germana o dels fills, sense passar-me, perquè no volia destorbar-los.

La meva filla s'encarregava de fer-me sortir... Fins i tot, durant unes festes em va proposar d'anar per Cap d'Any a Londres; i per Setmana Santa, al delta de l'Ebre. La meva filla ho feia tot amb la il·lusió de distreure'm.

En la declaració anterior sembla que té lloc la inversió de rols, en què la filla esdevé la protectora i passa a ocupar el rol de mare, com ho descriuen Gognalons-Nicolet i Bardet-Bloch (Gognalons-Nicolet i Bardet-Bloch, 1990).

En enviudar, s'han vist obligades a assumir un paper diferent, per al qual no estan preparades. Només hi ha un cas excepcional. Vegem-lo:

Bé, per al tema dels papers, bancs i això, jo era força espavilada, perquè el meu marit era bastant deixat. Aquí la cosa era: «Si tu ho fas, Pepi, més bé, que tu ho saps més bé que jo.» Ell en sabia tant com jo, però aquestes coses, no... Que tots els papers i això m'ho vaig arreglar tranquil·lament.

Però, d'una manera o una altra, aconseguen organitzar-se:

Va passar que llavors em vaig començar a ocupar d'altres coses; tot això dels papers m'ho vaig arreglar jo sola, no vaig anar a cap gestor, ni res. Aquest senyor em va dir que anés a buscar els papers militars de la República, els vaig emplenar i això, i els vaig anar a presentar allà on em van dir, i un dia em van avisar que ja començaria a cobrar. Ara, quan em veig així, una mica... m'ajuden la meva amiga o la meva jove, que té estudis i això... Però, vaja, la declaració d'Hisenda me la fa un parent de la meva jove.

La viduïtat també ha significat per a moltes de les dones entrevistades un sentiment de llibertat i el descobriment de la capacitat personal, desconeguda durant el matrimoni, dada que ja s'exposava en l'estudi de Freixas Farré (Freixas Farré, 1993).

La tutela a què eren sotmeses en la seva relació matrimonial (Sáez Buenaventura, 1993) impedia el seu desenvolupament personal i professional. En aquesta etapa, un cop passat el període de dol (Al-

berdi i Escario, 1990), començaran a recuperar el temps perdut i a portar a terme els projectes frustrats:

Puc fer una vida normal... perquè el meu marit no em deixava respirar... Ell estava jubilat i se sentia útil; per això necessitava fer coses, però em tenia aclaparada, perquè no em deixava moure...

No hi ha, durant l'entrevista, cap pregunta explícita de com valoren el seu matrimoni; de totes maneres, hi apareixen referències. En alguns casos ja s'ha deixat constància del fet que el marit tallava les iniciatives de la dona; i, en d'altres, les referències que fan les dones van en aquesta línia:

Jo no em tornaria a casar per res del món. Tothom em deia: «Casa't, dona, casa't»... No era dolent, pobre home, però jo, tornar a començar, no.

Havia d'aguantar moltes coses que no m'anaven i que em feien molt de mal, perquè, ja t'ho dic, ell era un fracàs per a mi, però jo també era el seu fracàs. No em vaig comportar com la dona que ell necessitava. [Dona casada per la pressió de la seva mare]

No sorgeix, en aquestes dones, la tendència a la mitificació dels marits que s'havia trobat en altres estudis realitzats prèviament. Són bastant freqüents les referències negatives als marits o a l'època del matrimoni; també n'hi ha de positives, però menys.

Algunes entrevistades només han pogut gaudir d'una relació satisfactòria en períodes curts, per raó de les càrregues que han hagut de suportar.

Només vam estar bé en una temporada de dos o tres anys, quan el fill gran ja s'havia casat i els altres que s'estaven a casa ja eren grans. Hi va haver una època en què el meu marit i jo podíem anar quinze dies a un hotel i dir: «Aquí us quedeu!» I nosaltres estàvem bé, tranquils. Perquè encara que jo durant la resta de l'any estigués atrafegada, aquesta quinzena era per a mi un recés de pau. Anàvem al Mar Menor i estàvem tots dos encantats de la vida, tots dos sols; i a més, no per dir-ho, era una bellíssima persona, sempre em va estimar molt, i jo a ell. Imagina't, des dels quinze anys tota la vida amb ell! Per tant, ens estimàvem molt... És veritat que també hi ha persones que, mira, al final s'avorreixen, però nosaltres, no.

El testimoni d'aquesta dona és una de les poques referències positives netes —en el sentit de no matisada— a la figura del marit. Durant tota l'entrevista es fa palesa la bona relació entre la parella.

Etapa actual

Autoimatge i imatge social de l'envelliment

Per les declaracions de les entrevistades sembla que podem afirmar, com ho fa en el seu estudi Freixas Farré, que els fets significatius en la vida de les dones grans s'associen a esdeveniments familiars i personals, mentre que els homes els associen al treball o a l'esfera pública (Freixas Farré, 1993).

Quan preguntem a les entrevistades en termes absoluts si se senten grans, només una (setanta-un anys) contesta que sí rotundament, n'hi ha cinc que diuen que no i dues que matisen:

No em sento gran, ara encara no m'hi sento. L'única cosa és que estic plena de xacres i no puc fer allò que m'agradaria. Si, perquè amb el cervell em menjaria el món.

A vegades sí i a vegades no. Quan sóc a l'Associació no em sento gran, però m'hi sento quan sóc a casa i començo a pensar; em veig gran i sola i jo mateixa em faig pena.

Entre les que responen que no se senten grans, n'hi ha una que ho fa de la manera següent:

Encara no em sento gran. Encara em veig amb cor d'ajudar els altres. De donar un cop de mà a qui em necessiti i de fer allò que calgui. No em sento gran.

És interessant comprovar que per avalar el seu sentiment de no sentir-se encara gran, recorre a arguments que l'acreditin encara com a vàlida en qualitat de cuidadora.

Quan la pregunta es planteja en termes relatius, és a dir, si se'ls pregunta quan van sentir que començaven a fer-se grans, n'hi ha dues que indiquen el fet d'enviudar com a determinant; i una altra, que li enviessin la Targeta Rosa.

L'edat de 65 anys com a referència de l'inici de l'envelliment només es presenta en el cas d'una dona que treballa fora de casa, i aquest fet suggereix la impropietat d'aquest criteri, si més no per a les dones que no han treballat. La referència a l'edat de jubilació no significa res d'especial per a aquestes dones. La menopausa tampoc ha marcat en cap cas l'inici de l'envelliment en la seva experiència.

No manifesten que les preocupi fer anys, però sí la pèrdua de facultats. Les preocupa el fet de deixar de ser capaces de valer-se sense ajuda; i, com a referència última, les preocupa la mort.

Doncs, no, em preocupa perdre forces. Fer anys és llei de vida, però perdre forces... malgrat que em costi quedar-me sola... perquè, primer el meu marit i quan ja començava a refer-me, la meva mare; i mai no vaig pensar que podria viure sola... Els meus fills vénen molt, però a les tardes estic sola, dormo sola, em llevo sola; i avui mateix estaré sola tot el dia, perquè la meva filla m'ha dit que no pot venir. El meu fill viatja molt i cada dissabte vaig a dinar amb ells, és l'única manera de veure'ls... Em preocupa no poder defensar-me. Quan veig que ho puc fer tot, bé, relativament, penso: «Ui, el dia que no ho pugui fer...» Però no vull pensar en el demà, perquè potser no arribarà mai; així que val més no pensar-hi...

En força entrevistes apareixen al·lusions a un possible futur en una residència.

Em preocupa fer anys perquè, què faré? Hauré d'anar a un asil.

Alguna de les entrevistades expressa directament el seu refús del tema.

I si una persona gran es posa malalta, els fills la porten a la residència, perquè tenir-la a casa és una preocupació. Jo no ho admeto, encara que el meu marit ho va fer amb la seva mare, perquè no es veia capaç de cuidar-la a ella i a mi. L'anàvem a veure cada dia, tota la tarda; era com una culpabilitat que sentíem; hi vam anar de les quatre a les nou, durant dinou mesos.

El testimoni anterior és el d'una dona malalta del cor, l'única que ha tingut un membre de la família a cura de persones alienes. Aquestes dones han pertangut a modalitats de famílies extenses; elles mateixes han tingut cura de membres de diferents generacions de la seva família. Però al llarg de la seva vida s'ha produït una evolució en la societat a què pertanyen, en el sentit de la tendència cap a famílies de tipus més nuclear, cosa que, en termes de la seva experiència personal, vol dir que no poden, en principi, esperar l'atenció que elles van dedicar a altres familiars.

Sí que me'n recordo, i de la meva besàvia... Aleshores els fills... la majoria de les dones no treballaven i tenien a casa els vells; i ara, per sort o per desgràcia, totes les dones, o gairebé totes, han de treballar. Jo comprenc que si una persona està molt malalta, és possible que t'hagin de dur a una residència, o ja veurem què voldrà Déu... Recordo la meva besàvia, que vivia a casa de la meva àvia, que tenia un balanci, i s'estava allí, assegudeta; tenia prop de cent anys i vivia allí. Després, recordo la meva àvia, que va morir més jove, recordo els meus avis... No sé, recordo la meva sogra, que quan va estar malalta, la vaig cuidar jo... no sé, una

altra cosa. Ara, pel motiu que sigui, per la feina... les dones no poden fer-ho. Si tenen una bona feina, no la deixaran pas... vaja, que et posaran una dona que t'atengui, o et portaran a un lloc on et cuidin (...). No ho sé, perquè si alguna vegada dic: «Ai, que m'haureu de dur a una residència!», em diuen: «Calla, calla, ves, per què hi has d'anar, a una residència!» Però no ho sé, ara potser no, però més endavant, què sé jo com serà la vida (...). Sí, això sí que no m'agradaria, que em possessin en una residència. Mentre jo pugui, que la meva jove em va dir: «Mentre tu et puguis valer, estàs, això, i si estàs malalta, ens truques i et vindrem a buscar de seguida.» Quan sóc allà, doncs, em tracten bé, i això, i l'altre dia, les nenes... (rialles) una em diu que quan es casi farà una habitació per a mi, perquè m'hi estigui. I jo li vaig contestar: «Però si el que voldràs és que me'n vagi ben lluny...»

La vellesa i el gènere

Susan Sontag, l'any 1972, va escriure un article titulat *The double standard of ageing*, el primer d'un seguit d'estudis sobre la vellesa i el gènere. Les tres causes principals esmentades per l'autora per a assenyalar aquestes dues mesures —que seran determinants en la percepció social diferenciada de l'envelliment— són: el doble atractiu en els homes —el de la joventut i el de la maduresa— enfront d'un de sol en la dona, vinculat a la joventut; l'envelliment percebut com a anterior en la dona —associat a la menopausa, tenint en compte que marca el final de l'etapa reproductiva—; i, finalment, l'anomenada *síndrome de Lolita* o acceptació social de relacions sentimentals entre homes madurs i dones més joves, mentre que la situació inversa no s'accepta.

En el nostre estudi, no totes les entrevistades tenen resposta per a la pregunta de si envelleixen igual els homes i les dones. Entre les que s'ho han plantejat, les respostes són aquestes:

No. Ho passen malament tots dos.

No, és pitjor per a un home. Una dona s'arregla molt millor que un home.

No sé com dir-ho. Crec que a l'home li costa més. Una dona sempre troba coses que pot fer; un home, no. Si es queda vidu, es torna a casar; no falla. Jo no em tornaria a casar per res del món.

Potser els homes dissimulen més l'edat, perquè pensen que no estan bé, i que una noia joveneta els farà sentir allò que ja no senten. Sempre s'ha cregut que les dones envellien abans que els homes; i jo penso que la dona té més responsabilitats que l'home, que està més treballada. Té

la responsabilitat dels fills fins que són grans. L'home arriba a casa, i, encara que hagi treballat en una oficina, ara ja ha plegat. I la dona és tot el dia i tota la nit fins que els fills són grans.

Nooo, l'home té més problemes quan es fa gran. Jo, la idea que tinc és molt clara. L'home, quan sexualment se sent impotent... que potser no ho és, que té unes causes que es poden arreglar, però pel motiu que sigui, ve un dia que vol i no pot; aleshores, això és un trauma per a ell. En una senyora, en primer lloc, no es veu si pots o no pots, no tens cap trauma; i a més, les senyores, en aquest aspecte —almenys parlo per mi— som més tranquil·les, i com que som més tranquil·les, no hi donem la importància que ells hi donen.

No, crec que no, perquè la vida de jubilat és una vida monòtona i avorrida; i si és un home que no ha col·laborat mai [en el treball domèstic] —que són, més o menys, els d'aquesta època—, et trobes que no saben fer res; si no tenen voluntat d'ajudar o si la dona no els dona una empenya, s'avorreixen, els veus asseguts per aquí... jo crec que és pitjor.

Des de la seva vivència personal, veuen els homes amb menys recursos, menys autònoms, conscients que la separació de l'esfera productiva els deixa, d'alguna manera, sense paper. Segons aquesta visió femenina, és una de les causes subjacents al fet que s'aparellin menys. Com ha quedat reflectit, alguna de les entrevistades opina que en l'home té lloc una associació entre potència sexual i vellesa.

Algunes verbalitzen el doble estàndard d'envelliment que opera en la societat:

Bé, jo crec que des del punt de vista de la societat, a la dona se la veu vella abans que a l'home. No hi estic d'acord, perquè si tu, per raó del teu caràcter, no et sents vella, doncs, no.

Les tenen coartades en moltes coses. Per exemple, si un senyor de setanta anys balla... doncs, «mira que bé que s'aguanta encara!» Si és una senyora de setanta anys la que balla, «mira que n'és de ridícula!» (...) Doncs no, si en té ganes... que jo no en tingui, no vol dir que una altra no en pugui tenir... doncs, molt ben fet.

Aquestes dones no tenen formulat tan clarament allò que la societat no els deixa fer com el paper a què les orienta:

Per la família, jo ja he fet tot el que he pogut. Ells ja no esperen res de mi, econòmicament. Això sí, per Nadal els faig regals i els reuneixo una vegada l'any per Nadal, anem a un restaurant. Perquè si no ho fes així, no es veurien, perquè cadascun té la seva feina i moltes activitats.

Que siguem condescendents amb tot allò que els joves volen... que els ajudem en tot allò que necessiten... que els molestem tan poc com podem... la vida és així.

La societat no espera res. Els fills, aprofitar-se de nosaltres tant com puguin. Ni ho veig bé ni ho veig malament; és així. No és que sigui jo, ni que sigui... i ja ens hi acostumem. Parlant amb les meves companyes ho veig prou bé... Fins i tot ho vaig veure l'altre dia a la tele, que sí... Mira, contents, tots contents.

A vegades sí que noten la mirada social sobre elles:

Com a gent gran, si vas d'excursió ja t'atenen com a gent gran, quan vas a dinar, també. No pots fer això i allò com si fossis jove, sinó que t'atenen com a persona gran.

De les dones grans no se'n preocupen, però és una arma de doble tall, perquè si no se les molesta —perquè quan són grans se les respecta com a mares, perquè fins que no ets una màrtir dolorosa, ets una qualsevol, hi ha cançons que ho diuen: «*A ti te encontré en la calle*»—, dic que si no se les molesta, tampoc no se les cuida.

Sembla que l'estereotip d'allò que és adequat que plana en el seu discurs, implica que més edat vol dir, segons les construccions estructurals establertes, més estabilitat, control de la persona i discreció.

La pressió social sobre les dones pel que fa a l'aspecte físic és més intensa que en els homes i l'envelliment físic és més dur per al sexe femení. Gerike, en un article a *Journal of Women and Ageing* (1990), escriu que un aspecte superficial del físic, com els cabells blancs, pot ser percebut d'una manera o d'una altra segons el gènere. Els cabells blancs donen a l'home un caràcter de personalitat i resulten atractius, mentre que en les dones són associats a fer-se grans, en sentit pejoratiu, situació que empeny la majoria d'elles a tenyir-se'ls.

A les entrevistades se'ls ha proposat que es manifestin respecte a tres indicadors: guanyar pes, els cabells blancs i les arrugues. El que més les preocupa és el tema d'engreixar-se, i sembla més vinculat a la salut que a l'estètica.

En general, es tenyeixen els cabells; n'hi ha alguna que manifesta que és per pressió del medi. Només una de les dones expressa preocupació per les arrugues, encara que no fa res per a eliminar-les.

Els cabells blancs no m'agraden; per això em tenyeixo, a vegades. Potser deixaria de fer-ho, però em diuen que aleshores em veuria més gran.

Algunes diuen que s'arreglen més que abans. Expliquen que ho fan de cara als altres, per a evitar una imatge de deixadesa.

De totes maneres, encara que això no em preocupi, procuro arreglar-me, no per mi, sinó de cara als altres, els que m'envolten, perquè els meus fills i néts no diguin que sóc deixada. Que em vegin que faig goig, que m'agrada anar a la perruqueria... crec jo.

Els canvis en el vestir s'han produït per voluntat pròpia i també perquè, quan et quedes vídua, et diuen que t'has d'arreglar. No m'he sentit pressionada, però em diuen que vaig més elegant. Jo penso que vaig igual que abans, però em diuen que vaig més arreglada.

Sí, ara vesteixo més bé que abans. M'arreglo més. La meva filla em dona moltes coses i me les arreglo: Jo els dic: «No em compreu més coses, que en tinc l'armari ple!» M'arreglo més i la meva filla també ho diu. Penses que quan ets jove, tot t'està bé, però quan et vas fent gran, també t'has d'arreglar. I la meva economia m'ho permet més que abans. No gasto per a mi sola. Em compro alguna peça i quan me'n canso, me la reformo...

En aquest tema surt alguna referència al marit:

Des que sóc vídua m'arreglo més per mi i pels altres, per donar una bona imatge. Al meu marit no li agradava que cridés l'atenció, perquè era gelós.

Excepcionalment es manifesta disgust per les diferents expectatives respecte a ells i elles en el tema de l'aparença:

T'has d'arreglar més tu que l'home, i no sé per quin motiu. A mi, un home que vagi amb una camisa bruta i que no faci bona olor, tampoc no em fa cap gràcia. És a dir que les coses haurien de ser iguals per a l'home i per a la dona, exactament iguals.

No són conscients d'haver canviat de manera de vestir per raó de l'edat, però tenen molt incorporada la necessitat de vestir-se adequadament. Algunes fan al·lusions directes al que no seria apropiat i d'altres expliquen que no els ha calgut canviar d'estil, perquè elles sempre han anat clàssiques i han assimilat aquest estil a la roba pròpia per a la seva edat.

Doncs, posats a dir... l'única cosa que em crida l'atenció és que algunes senyores vagin inadequadament vestides o pintades com... que semblen pepes, perquè n'hi ha algunes que... Res més.

Hi ha només una dona que diu que la roba ja no l'interessa.

S'espera d'elles seriositat; és a dir, colors suaus, llargada de les faldilles que tapi els genolls, cabells curts i maquillatge discret. El comportament contrari, colors cridaners, faldilles curtes i cabells llargs, correspon a les noies joves; i quan les dones grans volen anar així —als ulls de la societat— ridícul (Greer, 1993). En aquest punt les nostres entrevistades no són gaire crítiques amb l'ordre establert.

S'han realitzat nombrosos estudis respecte a les dones grans i als seus canvis de caràcter: molts homes van afirmar que a partir dels cinquanta anys la seva dona s'havia tornat presumida i manaire. Gutmen, en el seu llibre *Reclaimed Powers*, afirma que és a l'inici de l'envelliment quan es produeix una inversió dels rols tradicionals establerts.

Quan es tracta d'explorar si han evolucionat en la personalitat i el caràcter al llarg de la vida, sovint expressen que se senten més autònomes, que gaudeixen d'un sentit de la llibertat de fer i de dir que abans no tenien.

Abans estava lligada al meu marit, fins i tot, quan anàvem a algun lloc, no em deixava ni parlar. Sempre parlava ell. Quan estava sola, jo era una altra persona. Les meves filles sempre m'ho deien: «Mare, quan estàs sola no ets la mateixa.»

Aquest és un altre dels judicis positius sobre l'efecte en elles del pas del temps:

No. Bé, m'ha canviat, però per a millorar, per a millorar. Jo, per exemple, veig una cosa que no m'agrada d'una altra persona i em dic: «Si tu ho fas, corregeix-te!» Així una vegada i una altra. Jo m'he anat perfeccionant en veure les coses que no m'agraden dels altres.

També s'apunten reflexions sobre l'enduriment i la pèrdua de sensibilitat i d'alegria:

El caràcter sí que m'ha canviat; penso que tinc més mal geni que abans, com si m'hagués endurit, perquè crec que la vida ja és dura sempre, sí, ha estat molt dura per a mi.

Podríem dir que sí que incorporen algunes de les pautes de conducta més *masculines*.

Salut

Lorraine Dennesteirn, en el seu article «Mental health, work and gender», diu que en la societat occidental les dones són més propen-

ses a tenir problemes emocionals que els homes, per raó dels rols tradicionals que ocupen, i que la seva vulnerabilitat està associada a l'estatus marital i al treball. Com a raons principals assenyala:

1. Els homes posseeixen dues vies de gratificació, la feina i la família, mentre que les dones només tenen la família.

2. El rol social adjudicat a les dones —l'atenció de la casa i dels fills— és frustrador: «L'aparell psíquic de la persona que realitza la tasca maternal es troba davant l'obligació de reduir les tensions intrapsíquiques i de mantenir una certa harmonia, no sols d'ella mateixa, sinó també d'aquesta criatura que depèn tant de qui realitza el fet maternal.»

La dona inverteix una gran part del seu temps a mantenir i a millorar la salut de la família, i ho accepta com a deure i responsabilitat de l'estatus social de dona casada i de mare.

3. La feina de mestressa de casa és invisible i no considerada socialment.

Es comença a considerar el risc psicològic del treball domèstic. Diferents estudis mostren que ser mestressa de casa *full time* implica una propensió a l'ansietat, a la depressió, especialment si s'està a casa amb nens petits. S'ha comprovat que estar-se a casa provoca sentiments de buidor i tristesa (Doyal, 1993).

4. Quan una dona casada treballa, està en posició menys satisfactòria que l'home.

Altres estudis mostren les significatives diferències produïdes en les dones influïdes pel fet de treballar o no treballar. Dennesteirn cita una investigació realitzada per Baruch (1987), en la qual escriu: «Contrary to the belief that the more high powered a woman's career, the more dangerous it is to her well-being, the advantages are greater for women in occupations of higher status».

Sembla, doncs, evident que les dones estan desproporcionadament afectades per problemes de salut mental i la seva vulnerabilitat està molt lligada al seu estatus marital, a la seva feina i als seus rols socials. I també és ben palès que les feines remunerades fora de la llar són protectores de la salut mental de la dona.

Quant al temps en què ja no tenen responsabilitats directes, les dones de la nostra recerca, que sembla que han resolt bastant satisfactòriament la transició al moment actual, presenten la situació següent en termes de salut autopercebuda:

Només una de les entrevistades té una malaltia crònica, pateix del cor; la resta, quan se'ls pregunta per la salut, en cinc casos declaren que és bona; una diu que regular i una altra, que és dolenta.

En tots els casos —excepte en la malalta del cor— el tipus d'atenció que necessiten no és cap obstacle per a la seva activitat.

La dona que declara que té mala salut és la més gran de les entrevistades, té 75 anys i en fa vint que la van desnonar com a conseqüència d'una cirrosi que —s'apressa a fer-ho constar— no va ser provocada per la beguda.

El trastorn de salut més freqüent és la tensió alta. Aquest és un bon indicador de les diferències subjectives de salut autopercebuda, perquè algunes de les dones, per a argumentar la bondat de la seva salut, emfasitzen que només han de tenir cura de la pressió; però n'hi ha una que, justament, atribueix la seva mala salut a la tensió alta.

L'entrevista suggereix que, en general, tenen una visió optimista de la seva salut, perquè algunes dones que quan se'ls pregunta directament han manifestat tenir-la bona, al llarg de la conversa, indirectament, expliquen que han sofert diverses malalties i operacions.

Jo diria que la meva salut ha estat bona; m'han operat de la matriu, dels ovaris i de l'apèndix i la vesícula; però, vaja, jo d'això no en dic malalties. Tot el que es pugui arreglar amb cirurgia, l'endemà ja ni te'n recordes.

L'artrosi i la lumbociàtica apareixen en segon lloc com a afeccions que s'han manifestat amb l'edat.

Només una de les dones —que declara el seu refús de la medicina tradicional— va a cal metge amb regularitat, amb una freqüència que oscil·la entre visites mensuals i anuals, seguint, en general, les indicacions del mateix professional. Totes prenen medicació regularment, excepte dues, encara que es tracta bàsicament de remeis contra la hipertensió. Tres dones declaren que no prenen res per a dormir, tres en prenen regularment i dues, a vegades.

Família

Alguns estudis han assenyalat que s'espera que els familiars més pròxims ajudin moralment i materialment la vídua. I segons Lopata, la família espanyola té més confiança en l'ajuda familiar que en la dels amics. Les vídues necessiten i esperen l'apropament dels fills (Alberdi i Escario, 1986), principalment de les filles, atès que tenen el rol afectiu i cuidador més assumit que els homes (Gognalons, 1990).

En el tema de les relacions amb la família, totes les entrevistades excepte una declaren que les tenen bones, sobretot amb els fills i néts. També apareix en un dels casos el fet d'unes relacions particularment bones amb les pròpies germanes.

La dona que declara que no té bones relacions amb la seva família, diu, en canvi, que amb la família política les té molt bones.

Excepte en el cas anterior, amb les famílies dels marits les relacions semblen, en general, més formals, menys quotidianes; se centren més en les celebracions i en reunions amb un motiu especial.

La impressió que es desprèn de les entrevistes és que la família continua sent el suport emocional bàsic d'aquestes dones. De totes maneres, sembla que apareixen també indicis d'altres conductes com a resultat dels canvis socials. Encara que les dones comptin amb la família en les situacions més difícils, ja han assumit que la seva quotidianitat l'han de resoldre amb altres mitjans i també han cultivat activitats i relacions personals pròpies, bàsicament amb alguna amiga en concret o amb un grup d'amigues.

Vénen més els meus fills a veure'm que no pas jo a casa d'ells. La relació d'aquesta manera em sembla bé, perquè jo tinc organitzada la meua vida. No estic pendent de si em diran per a anar aquí o allà, o de si em trucaran. M'he organitzat i estic molt bé així, i no haig d'estar pendent de si em truquen o no.

La freqüència dels contactes personals i telefònics és variable, però en tots els casos, menys en un, sembla que és suficient per a aquestes dones. En general, declaren que se senten prou ajudades, tant en l'aspecte afectiu i emocional com en l'aspecte econòmic, tot i que es tracta més aviat d'una hipòtesi, perquè la norma és, per ara, que més aviat són elles que han donat suport i continuen donant-ne a les filles i els fills:

Abans vivien aquí, a la cantonada, però ara viuen a Sant Just i, és clar, per a desplaçar-me fins allà ha de ser un dia... Quan es van canviar de casa, «vine a ajudar-me!» Si es troba malament, que ara s'hi troba perquè aquest estiu va caure..., també. El 10 d'agost va relliscar i va caure al riu i es va trençar el braç per quatre llocs; porta uns ferros i he anat uns dies a ajudar-la...

Una de les entrevistades, que declara que no se sent ajudada, s'expressa així:

No, la meua filla, res... En l'aspecte econòmic... Si li ho expliqués tot... però gastariem molta cinta... Al contrari, m'han de dir: «Vigila, no t'escoltis la teua filla, vigila. Mira que et pisparà tot el que tinguis!» I en la part afectiva o emocional... Res, res, ella com si res... Si algú li diu: «Quina sort que tens la teua mare i...». No és que li ho diguin cada dia, però si alguna vegada surt el tema: «Ai, la meua mare, no serà tant!» A sobre, això.

Es desprèn de les entrevistes que els fills mascles són menys conscients de les necessitats materials d'aquestes dones. En aquest sentit, és molt il·lustrativa la declaració d'una d'elles:

De tot, menys de la part econòmica; d'això ni se'n recorden. Bé... quan ve el meu sant, me'n vaig de viatge amb l'Insero, em donen diners perquè me'ls gastí i em paguen el viatge. Sembla que no se n'adonen, però aquest any els la tinc guardada, perquè com que jo conservo tots els rebuts, que sóc molt matemàtica, doncs els diré: «Escolteu, feu-me el balanç d'aquest any, per a veure què he gastat.» Perquè ells no s'adonen que encara que estigui sola... la llum costa el mateix tant si estic sola en aquesta habitació com si hi ha dues persones.

Preguntades sobre qui és la persona amb qui se senten més a gust i tenen més afinitat, sovint es tracta d'un dels fills o filles, però també és freqüent la preferència per un nét. Es confirma la idea avançada en altres estudis de la vivència gratificant que representa *el complex d'àvia*.

Ai, si t'ho he de dir... jo... el meu nét Jordi. Me l'estimo molt i ell a mi, també. L'altre, pobret, també; però aquest... Ens avenim molt, ell estudia periodisme i també estudia filosofia. Jo li parlo molt i a ell li agrada molt de saber coses. Tots dos ens comuniquem molt. Vol saber coses de quan jo era petita... coses que em sembla que els meus fills no m'han preguntat mai, ara ell me les pregunta.

Amb els meus néts. Amb ells sí que hi tinc una bona relació. No més amb l'un que amb l'altre, no; però passa que tenen un caràcter una mica diferent, i el nen es fixa més en mi. Jo ho veig perquè entra i «Ai, has anat a la perruqueria?» «Ai, avui no et trobes bé!» L'altra, no. Ni si he anat a la perruqueria, ni si m'he canviat de brusa, ni si em trobo bé, ni res. És a dir que amb qui estic millor, amb el meu nét!

Sembla, doncs, que la família continua sent fonamental i que les filles continuen encarregant-se de donar suport a la mare vídua, però comença a augmentar el pes atorgat a les relacions d'amistat.

Amistat

Cumming i Henry van elaborar una teoria, l'any 1961, anomenada teoria de la desvinculació o *disengagement*, en què esmenten tres fets fonamentals que afecten les persones grans i que els fan canviar el comportament respecte a altres etapes de la seva vida:

— Canvis en el nombre de persones amb què l'individu es relaciona habitualment i també canvis en el nombre d'interaccions dins d'aquest nucli més restringit.

— Canvis qualitatius en l'estil de les pautes d'interacció entre l'individu i els altres components del sistema social.

— Canvis en la personalitat de l'individu, que són causa i resultat alhora de la disminució de les relacions amb els altres i de l'augment de la preocupació per un mateix.

Tots aquests canvis tenen l'origen en l'individu o en la societat, que també limita les relacions de les persones grans, com ho indica U. Lehr en criticar, en part, la teoria de la desvinculació o *disengagement* des de l'Institut de Bonn.

Per tant, ens interessa veure quines actituds presenten les entrevistades respecte a les amistats.

Algunes dones declaren que no tenen amics ni amigues, només relacions poc estretes, o bé amistats amb les quals comparteixen activitats o sortides. Aquestes dones tenen molt centrat el seu entorn de suport emocional i afectiu en la família. Però també n'hi ha tres que, encara que compten amb la família com a referent últim —i, sens dubte, n'esperen atenció i suport en les situacions més crítiques—, tenen una o algunes amigues, amb qui comparteixen la quotidianitat i el suport de les quals cerquen en el dia a dia, conscients que no poden esperar dels seus descendents més del que esperen respecte a organitzar-se la vida.

Tinc amigues. Sobretot una, que és la més amiga. Les altres amigues són d'aquí [del Casal], però són amistats d'aquelles... si sortim juntes, bé... però no és com ella, que quan viatgem, dormim en la mateixa habitació, en dos llits, però en la mateixa habitació... I si he tingut un problema, l'hi he explicat... (...) La meva amiga, ho és des de fa anys, som del mateix barri, de tota la vida, ens coneixíem amb el marit, amb els fills... (...) Ens veiem cada dia. Avui ja ens hem vist dues vegades.

Tinc amistats, sí (...) Són amistats de tota la vida. D'amics nous, no n'he fet, perquè com que vivim al mateix barri, són les mateixes persones (...) Pràcticament ens veiem cada dia, i després el diumenge... Ahir vam anar al Maremàgnun; i després, a la tarda, venim aquí i descansem. L'altre diumenge vam anar al parc Güell; ens reunim tres o quatre i sortim.

Aquest tipus de relacions acostuma a tenir lloc amb amistats «de tota la vida». Són dones que ja es coneixien quan eren casades, i en quedar-se vídues han creat uns llaços més estrets.

És remarcable la tendència a buscar dones que estiguin en la mateixa situació de viduitat, la qual cosa suggereix que cerquen una mateixa disponibilitat de temps i d'autonomia, i també el fet de poder compartir sentiments i contextos. D'altra banda, una de les entrevistades fa una declaració —que s'expressa en altres entrevistes— que permet suposar que hi ha un cert prejudici social a la idea que, essent vídues, es relacionin amb parelles, com si fossin una càrrega.

Bé, a part dels que es moren, he perdut matrimoni. Perquè jo tenia una amistat molt gran amb un matrimoni, anàvem sempre junts a fora; a vegades passàvem vuit o deu dies en una caseta que tenien en un poble. I els meus fills m'ho recriminen, em diuen que aquest matrimoni se'ls ha queixat perquè ara ja no surto amb ells. Però jo conec la gent del poble i de seguida dirien —perquè el marit treballava, de tota la vida, amb el meu home i per això vam fer una amistat tan gran la seva dona i jo—, sé que dirien: «Mira, ja ve la vídua amb ells.» Com ho he sentit a vegades d'altres persones. Quan anava amb el meu marit, no em feia res; però ara no vull que als meus amics els pengin també aquest cartell. I m'he retirat, sense dir res, m'he retirat.

És menys freqüent que les entrevistades parlin de noves relacions, encara que també es produeix el cas. Sembla que s'estableixen, sobretot, en els viatges i per als viatges:

És que abans no tenia amigues; ja ho deia el meu marit: «Amb la botiga, no tenim res.» Amb aquesta amiga anem una vegada l'any a un balneari, quinze dies (...). Ens veiem molt, no cal que li truqui jo, perquè ella ja ho fa molt sovint. Ella també està sola i li agrada molt de parlar. És la meva millor amiga.

S'apunta en les dones que només mantenen relacions amistoses de mitjana distància, que refusen el compromís, que no volen sentir-se obligades:

No, vinc aquí a l'associació perquè no tinc amigues. No em vull lligar amb ningú, no vull que ningú vingui a casa meva, ni jo anar a casa dels altres, no; perquè les meves veïnes ho feien i han acabat totes enfadades.

De grup d'amigues no en tinc, no m'agraden les obligacions, m'agrada molt la independència. Tinc les obligacions necessàries amb els meus fills. Però no en vull tenir amb les amigues, no m'hi atreviria, perquè és crear un compromís. En aquest sentit, vull ser lliure.

No sembla que d'aquests testimonis puguem treure la conclusió que amb l'edat les dones entrevistades tinguin un cercle social més reduït o menys contactes; més aviat tenen relacions lligades a elles mateixes, no imposades per la vida social del marit. En aquest sentit sí que es podria parlar de canvis qualitatius en les interaccions —si-guin més habituals o més esporàdiques—, ara més centrades en els seus interessos i necessitats.

Tampoc no es pot dir que hagin tancat el seu món referencial exterior; potser mai no havia estat tan ampli, considerant el cercle que les té a elles mateixes al centre, sense comptar fills, el marit o la família extensa.

Només una de les dones declara que té relacions sentimentals íntimes des de fa nou anys. Afirmar que no tenen cap intenció de compartir el domicili, i encara menys de casar-se. Aquesta dona es manifesta satisfeta de tenir una persona amb qui compartir gustos, inclinacions, viatges, temps lliure..., però refusa la idea d'un compromís més fort. La dona té 69 anys i el seu company, tres menys.

Sí, fa nou anys que estem... Ell s'està a casa seva i jo a casa meva. Sortim a dinar, sortim a sopar, sortim a passejar, a l'estiu anem de vacances, quinze dies a fora... Però, jo, aquí, a casa meva. Home, algun dia puja a veure'm, juguem a cartes i... adéu, adéu.

La resta manifesten que no tenen relacions sentimentals i, per regla general, no en volen tenir. En algun cas s'especula amb la idea, però no fa l'efecte que sigui un projecte en les seves vides. Algunes expressen el rebuig obert de la possibilitat d'una nova relació perquè el seu matrimoni els va deixar molt bon record i no accepten de substituir d'alguna manera l'espòs difunt; altres, al contrari, perquè senten que haurien d'assumir noves càrregues.

...A vegades, per a estar mal acompanyada, és millor estar sola. M'hauria de convenir molt. Potser tindria relacions amb una persona de la meva edat, però sóc bastant egoista, m'agraden totes les comoditats del món. I si la relació representés noves preocupacions, doncs, ras i llis, passo. Ara, em dius una persona que ho té tot, t'ho penses i t'ho plantejes. Jo sempre dic que estic sola perquè no em surt allò que vull; ara, de casar-me, res. És molt bonic per a sortir, per a tenir una conversa, una companyia...

No. Sóc molt egoista. Ja vaig cuidar molt el meu home i no vull tornar a passar-ho mai més.

No tinc cap mena de relació sentimental ni l'he tinguda des que sóc vídua; i no m'agradaria, la idea és que no. Amb el meu marit vaig passar moltes coses, perquè en un matrimoni es passen coses bones i dolentes, potser més de dolentes; i aquesta experiència no la voldria tornar a passar. Ell era molt bo, però tenia les seves coses, és clar, i jo les meves; i tornar-me a ficar al llit amb un altre home que no fos el meu, per ara m'esgarrifa. No m'ho he plantejat mai.

Com podem veure, aquestes dones consideren egoisme el fet de no voler implicar-se en una relació en què hagin d'invertir atencions i preocupacions, fet que no deixa de ser expressiu dels valors que han regit la seva vida.

En l'actitud d'algunes respecte a les relacions sentimentals sembla planar la idea que elles ja han complert; no sembla que considerin les relacions sexuals o emocionals amb una parella com un component constitutiu de la seva identitat com a persones en aquest moment de la seva vida.

No m'agradaria una relació amb una persona més jove..., però tampoc amb algú de la meva edat o més gran... Vaig estar bé amb el meu marit, i prou, ja està...

Una altra de les entrevistades declara que només canviaria la seva situació si li proporcionés avantatges de tipus econòmic:

Relacions sentimentals amb més joves o més vells, no. Les comparacions se'm posen molt malament, i si em casés amb un altre home, n'hauria de fer, i no ho vull. Si ho arribés a fer, hauria de ser per a canviar de vida, que em procurés una situació més arreglada, perquè ara la meua és molt precària. Han baixat els rèdits i he de mirar els diners que gasto; fins ara no m'havia calgut fer-ho. No és que hagi tingut capricis de gran dama, però tot allò que he volgut comprar-me, m'ho he comprat.

Aquesta és la declaració d'una dona que es va casar pressionada per la seva mare i que en un altre moment de l'entrevista valora el seu matrimoni com l'única cosa que canviaria de la seva vida.

A més de la dona entrevistada que té una relació amb un home més jove que ella, només n'hi ha dues a qui no sembla estrany que dones com elles tinguin relacions amb homes més joves; totes dues posen l'exemple d'algun cas de relacions satisfactòries de conegudes del seu entorn, encara que són conscients de la visió social d'aquest tema.

És que jo, això ja ni m'ho plantejo. Però conec una parella en què ell té la mateixa edat que els fills d'ella, i són una parella d'allò més feliç. L'única cosa que passa és que influeix... Ell es banyava a la piscina i va baixar la seva dona i li van dir: «Si busca el seu fill, és a la piscina», però ells són ben feliços... L'home és germà de la cunyada de la meva germana; per això els conec bé tots dos, i més feliços ja no poden ser.

Una persona més jove que jo? Fins a cert punt, sí. Per què no? Tinc una amiga que amb el seu company es porten quinze anys, ell en té 50 i ella, 65, i s'avenen d'allò més...

La resta de dones semblen més favorables a relacions en què les dues persones tinguin la mateixa edat, o en què la dona sigui més jove; però, és clar, a la seva edat això té conseqüències per a elles.

A mi no m'agradaria un home més jove, em sentiria com si fos la seva mare. Considero que, a la meua edat, un home de setanta anys necessitaria una infermera; i no, prefereixo estar sola. A més, sempre hi hauria comparacions, i amb el marit que he tingut, la meua nova parella sempre hi sortiria perdent. El meu marit era un home tan de casa, que no feia res sense mi, tot ho fèiem junts... Res, que el d'ara hi sortiria perdent.

De fet, no sembla que aquestes dones trobin a faltar una vida de parella, han canalitzat la seva activitat d'altres maneres i no demostren mancances sexuals. Ens hem de preguntar si tenen tan incorporats els tabús relatius a la sexualitat de la tercera edat que realment no es permeten sentir-la; o bé si les dificultats existents les porten a no necessitar allò que no podran tenir. I no parlem de la pregunta que ens podríem plantejar sobre què ha estat la seva vida sexual al llarg del matrimoni.

De totes maneres, hem de considerar en aquestes dones la reflexió que Betty Friedan es fa:

Moltes dones grans viuen soles, sense poder satisfer la seva necessitat d'afecte. «Quant de temps fa que ningú no m'ha acariciat? Vint anys? Fa vint anys que sóc una vídua respectada, a qui hom somriu, però que mai no rep una carícia».

No podem oblidar les dificultats objectives que troben les dones grans si volen refer la seva vida, les quals són, principalment: la superior mortalitat en els homes fa que el nombre de dones s'incrementi dins la població anciana; a més, la vigència de l'anomenada *síndrome de Lolita* permet més fàcilment una parella entre un home

gran i una dona jove que al contrari. Freixas Farré recull en el seu estudi, respecte a la desigualtat d'oportunitats afectives, que el 27,66 % de les dones admeten que l'home, des de sempre, ha tingut més facilitats que la dona, i el 8,51 % afirma que la societat no veu de la mateixa manera en l'home i la dona el fet de refer la seva vida afectiva. En aquest sentit podem esmentar O'Donohue, que enumera els mites principals de la sexualitat geriàtrica:

— El mite I, segons el qual les persones d'edat no són sexualment desitjables.

— El mite II sosté que les persones d'edat no senten desig sexual.

— El mite III indica que aquestes persones no són sexualment capaces.

Aquests mites, explica O'Donohue, són estereotips de la vellesa que apareixen quan és comparada amb altres etapes de la vida o amb situacions anteriors, la qual cosa deixa de ser vàlida per a plantejar de ple la sexualitat en la vellesa.

Les relacions amb el veïnat són bones per a la meitat de les dones i bastant formals per a l'altra meitat. Es coincideix força en el grau de proximitat en la relació veïnal, que és menor en les dones que declaren que no es volen sentir obligades respecte a les relacions d'amistat.

Tinc molt bones relacions amb els veïns de la finca, tots em diuen: «Si necessita res, si li passa alguna cosa, ens crida, que vindrem de seguida.» N'hi ha que els he vist néixer... hi ha una amistat de tota la vida.

En alguna de les entrevistes es palesa la sensació de pèrdua de qualitat entre les relacions que abans s'acostumava a mantenir amb els veïns i les que s'hi mantenen actualment.

Tinc bons veïns, però cadascú a casa seva, no és com abans, que trucaves a una casa per qualsevol cosa. Avui, cadascú té la seva vida. Ens saludem, perquè ens coneixem des de fa molts anys, més de vint. Són molt bona gent.

Ja hem dit que totes les entrevistades pertanyen a algun tipus d'associació, encara que el grau d'implicació és divers. N'hi ha una que té funcions de responsabilitat en el casal i hi va cada dia; però la majoria només participen en activitats i viatges organitzats per l'associació.

És destacable el rebuig que força entrevistades manifesten respecte a la idea d'anar quotidianament als locals de l'associació; en

altres, sembla que aquesta és una pràctica habitual, sense un objectiu específic; hi van a passar l'estona. També s'expressa el refús de determinades actituds d'algunes dones:

Em vaig apuntar a una associació de gent gran del carrer de Violant d'Hongria, però no hi vaig, perquè em veig massa jove per a anar-hi i jugar a cartes o a dòmino; o esperar que un senyor vingui a explicar-me la seva vida, o una senyora m'amoïni amb els seus problemes amb la jove o amb els medicaments que pren... tot això em cansa molt. Hi ha altres temes per a tractar en aquesta vida, perquè els problemes del jovent, que si no he vist el meu nét... són coses que no s'han de portar a aquestes tertúlies. Quan veig això, em dic: «Deixem-ho... em cansa.» Jo també he tingut problemes, però m'estic a casa i quan surto, és per a distreure'm, parlar d'altres coses, d'una pel·lícula. Barcelona té moltes coses maques, et dediques a visitar un museu, a descobrir coses, que n'hi ha que valen molt la pena.

Sí. Moltes hi van cada tarda; sí, cada tarda, que ja hi estan abonades i juguen a cartes, i juguen a... Fins i tot diuen: «Aquí estem calentes, prenem un cafè i una pasta baratets, i després, quan sortim d'aquí, doncs, a dormir.» Jo, això no, a mi això, per exemple, fins i tot si no tingués cap al·licient, això no ho faria.

Totes les dones es declaren bàsicament satisfetes amb la qualitat i la freqüència dels seus contactes i relacions socials. En dues d'elles és present la idea que van perdent persones del seu entorn.

Comencen a faltar persones de la meva generació, de la meva família els he enterrat tots. Només em queda la meva cunyada; el meu germà ja el vaig enterrar. Em queden dues cunyades, una per part del meu marit i una altra de la meva part; i les amigues, alguna s'ha quedat pel camí. Jo gairebé sóc a la primera fila; avui dia, agafes un càncer i en sis mesos te'n vas; he vist amigues que per Nadal estaven d'allò més bé, i al cap de sis mesos ja s'havien mort. No saps com està la vida avui; per això, en comptes de mirar enrere, val més mirar cap endavant, aprofitar el temps.

Una de les entrevistades, però, declara que no té la sensació de pèrdua de gent.

No, al contrari, ara tinc més temps i més relacions. Per raó del negoci, abans no en tenia.

La solitud és un dels temes que sorgeixen de manera recurrent; i sembla que pesa molt en les seves vides:

Quan els fills se'n van de casa, et trobes sola; això costa, costa la solitud; però t'hi acostumes, perquè és llei de vida.

Costa molt, molt, de viure sola.

Sí, trobes molt a faltar la companyia, suposo que depèn de la companyia. Era un marit i un pare perfecte, malgrat les discussions, sobretot pel negoci. Ell era molt comprador i jo molt venedora... Sempre envejo les parelles grans que van juntes, quina sort tenir companyia!, i me les miro molt, encara que també penso: «És trist, si no es diuen res.» A l'autocar no es parlen. Se'ls ha acabat la comunicació. Fa pena, però ho veus molt sovint. I penses que sembla que la companyia ja no és tan bona.

S'ha de considerar que l'Enquesta metropolitana, pel que fa a les persones que viuen soles, indica que el 23,2 % són homes i el 76,8 % són dones. La majoria d'elles, el 77,8 %, són més grans de seixanta-cinc anys.

Preguntades expressament pel sentiment de solitud, totes manifesten que l'han experimentat en alguns moments. Alguna matisa que va ser més fort en els primers anys de viduïtat, i que ara pràcticament l'ha superat. Però sí que apareix com un mecanisme constant la tendència a no concedir-se'l, a sortir o a emprendre alguna activitat per a espantar-ne la sensació.

Jo no em sento sola, però sempre hi ha un dia o una festa en què t'hi sents, i et dius: «Caram, tot allò que havia tingut, tenia els meus fills, tenia el meu marit, tenia la casa plena de gent i amb alegria.» Quan em sento sola, ho evito agafant la bossa i sortint de casa, o preparant un viatge o qualsevol cosa. Quan hi ha una festa assenyalada, preparo una excursió, de seguida, fora de casa.

No... a estones... quan tanco a la nit, a vegades em dic: «Ai, que sola que em trobo, que n'estic de sola.» Però, mira, poses la tele i una cosa o altra... i si no hi ha res, dic: «Doncs, a dormir», i me'n vaig a dormir, encara que no m'adormi fins a qui sap quina hora, perquè una de les coses que et diuen és que quan ets gran dorms menys hores, perquè jo era molt dormilega i ara no dormo tant; però, si puc, no vull prendre res per a dormir, perquè no vull acostumar-m'hi.

Algunes de les dones apareixen molt inclinades cap a dins, en el sentit de tancar-se en el seu cercle familiar i en activitats personals que es realitzen en solitud; altres semblen més adreçades cap a fora, més obertes, amb més interessos.

Activitat

La meitat de les enquestades declaren que tenen ajuda per al manteniment de la casa, però són ajudes concretes per a les feines més pesades; la tasca diària la fan elles, com la resta de dones que no tenen ajuda.

Les activitats predilectes són les que es relacionen amb les manualitats: cosir, ganxet, macramé. També manifesten afecció a passejar i a les excursions. Només n'hi ha una que practica esport, en concret natació i gimnàstica.

Respecte al ball, observem una curiosa dualitat, cosa que fa pensar que es tracta d'una activitat amb connotacions socials particulars. En aquest sentit, alguna de les interessades declara:

No sabia què dir-te, bé, potser és que no tinc parella, trobo que anar a ballar és agafar-se a un ferro fred. Ho trobo ridícul. Ahir mateix vaig anar d'excursió. Les tertúlies queden bé, però el ball és ridícul. Les parelles, no; però les que estem soles, ballem dones amb dones. És voler agafar la vida que s'escapa... No, cada cosa a la seva edat; hi ha altres maneres de passar-s'ho bé, llegir o altres distraccions, però en coses que són de joventut, no.

Precisament a partir del ball es posa de manifest, indirectament, el patró d'allò que ja no és exactament adequat per a dones de la seva condició. En una altra declaració prèvia ja es reflectia el ball com un dels paràmetres en què una entrevistada detectava el doble estàndard d'envelliment dels homes i les dones.

Preguntades, de manera directa, si tenen la sensació d'haver deixat de fer coses per raó de l'edat, al costat d'opinions com l'anterior, apunten:

No. Al contrari. En cinc anys de vídua he fet més coses que en quaranta anys d'estar casada.

En alguns casos, per tant, és ara que tenen el temps i la disponibilitat per a fer coses que —per diferents causes— no han pogut fer al llarg de la seva vida.

Ara cuso, i abans, no. Quan tenia el negoci, no cosia, ho feia la meva mare. I faig coses que m'agraden, com fer mitja, que abans no podia, perquè estava ocupada. En aquest sentit, hi he guanyat.

Experimenten la sensació de tenir el temps molt ple i manifesten clarament el rebuig d'activitats que representin una obligació. Sem-

bla que el que valoren més de la seva situació és la llibertat; i, en aquest aspecte, hi ha declaracions summament il·lustratives:

Però estic molt ocupada i no em vull estressar, vull fer les coses que tinc ganes de fer; i si alguna tarda m'agrada la pel·lícula que fan a la televisió, em quedo a casa tranquil·lament, perquè amb dues tardes ocupades ja en tinc prou.

No. No vull fer res més, estic bé com estic. L'altre dia em deia algú, no sé qui: «Si fessis alguna cosa, tu que encara pots...» I li vaig dir: «Mira, si ara tu em diguessis d'una feina ben fàcil, et diria que no. No vull fer res, ni amb diners ni sense diners.» No vull fer res, em sento bé com estic. Em sento lliure, ningú no em mana, i s'ha acabat.

Diverses vegades sorgeixen al·lusions a algun tipus d'activitat dins del que podríem anomenar voluntariat social, la qual cosa dóna la idea que potser tenen una certa mancança del sentit de la transcendència de les seves activitats.

Home, no li diré que potser algun dia de la setmana anar a ajudar en alguna casa, no ho sé, coses que jo pugués fer, planxar o cosir; però altres feines, no, perquè em fa molt de mal l'esquena. He portat mig any una faixa que és de pell i ferro, que t'aguanta l'esquena així... I no puc fer gaires coses, fins i tot fregar o escombrar ja em costa...

En general, sembla que no els agradaria de fer coses que no fan ni, contràriament, deixar de fer coses que fan. Són molt puntuals les declaracions en aquest sentit. Una de les entrevistades diu:

El que no hauria de fer és enganxar-me tant a la meva filla, i deixar-la respirar. Li hauria de dir que no, però ja hem agafat una rutina, que no cal que em digui que hi vagi, vaig a casa seva sense que m'ho digui. Viuen a Esplugues, però m'agrada.

Aquesta dona va tenir la seva mare a casa, des que va enviudar fins que va morir; però sent que hauria de deixar respirar la seva filla.

Proposarien com a activitats de les persones com elles les del mateix tipus que elles fan, amb un èmfasi particular en la conveniència de no deixar-se i amb recomanacions explícites de fer una activitat que no es limiti a matar el temps al casal:

A la gent de la meva edat, els recomanaria que es dediquessin a alguna cosa en què estiguessin a gust. Sempre trobes alguna cosa a la vida

que t'agradi, alguna cosa hi ha d'haver: o escriure, o llegir, o anar al cinema, o anar al teatre, o ballar sardanes. Sempre hi ha alguna cosa, cal buscar-la i intentar-ho. Si no t'agrada, ho deixes.

Sí, proposaria alguna cosa que no consistís a estar aquí sense fer res en absolut, o res més que jugar a cartes, i que no tenen cap mena d'ambició: no els parlis de política ni els parlis de res, que no volen saber res de res. O només saben criticar les joves i els gendres. Jo crec que haurien de passar de tot això i preocupar-se de la vida actual, saber com està. Jo tinc inquietuds, hi ha gent que no en té.

A la gent de la meua edat, els diria que no es deixin, que s'espavilin, que facin cas del que els expliquen, encara que no ho entenguin, que parlin, que llegeixin, encara que no ho entenguin. Jo fa vint-i-nou anys que tinc un llibre i no he passat de la setena plana. L'agafo cada dos per tres per veure si tiro endavant: *La decadència de Occidente*, són dos volums; ho intento, però no hi ha manera.

Com podem veure, són absolutament partidàries de l'activitat i, en algunes ocasions, mostren una determinada impaciència envers altres dones massa dependents de les filles.

Quan se'ls pregunta directament en què són expertes, no se senten expertes en res; únicament quan se'ls suggereixen algunes de les activitats que han realitzat tota la vida es reconeixen amb determinades capacitats. Això porta a una reflexió sobre la seva autoestima i sobre el fet que les activitats en què són expertes, excepte en dos casos, no tenen un espai social de valoració. És molt interessant comprovar que les dues úniques dones que a la capacitat proposada per l'entrevistadora —extreta de les seves declaracions— n'hi afegixen una altra, són dones que s'han desenvolupat en tasques o en activitats en les quals exercitaven la capacitat en què es consideren expertes.

I d'organitzada en sóc, vaja... crec que sóc organitzada, perquè ara porto 106 persones de viatge i ja els he organitzat quina taula tindrà cadascú, perquè no es barallin i no entrin a patolls.

Bé, sí, cosir i cuidar malalts, que moltes persones es troben malament i em pregunten això i allò, «què podria fer, què et sembla», perquè, és clar, vint anys d'experiència... I cosir, també. Feia labors.

Preguntades sobre les activitats que desenvolupen diàriament i que menys els agraden, és molt significatiu que tres d'elles indiquen

taxativament la casa, ja que hem de tenir en compte que durant tota la vida la casa ha estat la seva responsabilitat. Altres dones indiquen tasques concretes del manteniment de la llar i afirmen que no les molesta dedicar-se a d'altres.

El que més em disgusta és la feina de la casa, no sóc gaire amant de tanta neteja, cada dia fregar els vidres i cada dia netejar la cambra de bany. I tot això m'ho faig jo, però considero que el temps que perds en aquestes coses no té cap valor, que hi ha coses més importants en la vida, que no tot és abrillantar; considero que si està net, ja està bé.

Com a activitats preferides, apareixen dormir, diferents tipus de labors i viatjar.

Valoració

Quan preguntem a aquestes dones què canviarien de la seva vida actual, n'hi ha tres que manifesten que no en canviarien res, tres més assenyalen que voldrien tenir més recursos econòmics i dues al·ludeixen a qüestions no materials: en el primer cas, la dona lamenta la manca del fill que va morir; en l'altre, es queixa de la seva trajectòria pel fet d'haver-se casat.

Senten que han guanyat amb els anys en experiència, gosadia, independència, benestar, capacitat de fer més coses.

L'experiència i fer més coses, et sents útil. Penso que, encara que sigui més gran, sé fer més coses.

Sóc més llançada, encara que sempre ho he estat, perquè, diguem, quan tenia divuit anys ja era delegada, que aleshores només ho podien ser les de Falange, i jo, com que no era de Falange, m'exposava a ser posada al carrer pel fet de demanar més sou, perquè en aquella època no hi havia convenis.

Sí, sí, sobretot per a ser *lliure*. Per exemple, una amiga meva i el seu marit, l'única cosa que feien —a part de l'estiu, quinze dies allà on fos, perquè tenien un comerç—, doncs, l'única cosa que feien, el diumenge, que haurien pogut dormir, era anar a esmorzar, a Castelldefels o a qual-sevol altre lloc, per tornar a casa a les dotze i obrir... Des que se li va morir el marit, fa vuit anys, ha fet la volta al món... i creuers, tants com n'ha volgut (...). Sí, és clar que hi he guanyat. No sabia dir-li-ho ara, però hi he guanyat... només pel fet de sentir-me tan a gust, que ningú no em

mana, jo que tota la vida he estat manada. Això sol em dóna una sensació de benestar, de tranquil·litat, de... que penso: «Ara que estic bé, ara m'he de morir.»

Experiència. Ja ho diuen, més sap el diable per vell que per diable.

Només una de les entrevistades declara no haver-hi guanyat res, perquè no troba que l'experiència serveixi.

Amb els anys senten que han perdut, bàsicament, força. En algun cas també s'apunta la pèrdua de l'humor i de persones estimades. Una de les entrevistades diu que ho ha perdut tot.

Cinc de les entrevistades se senten típiques representants de la seva generació, encara que n'hi ha dues que ho matisen: una es veu a ella mateixa més reservada que altres dones; i l'altra se sent menys «senyora Maria».

Sí, però encara n'hi ha de pitjors, encara les veig més «senyores Maries». Jo encara no m'hi considero, no, que tot no és la cuineta o que la roba estigui més blanca. Si tingués més mitjans, potser encara faria més coses o sortiria més de casa, m'apuntaria a alguna cosa en què pogués treure encara més coses de la vida, més inquietuds. No sempre tot entre el fill i la jove, no, o anar a un supermercat, perquè allà tot és més barat; no, tot això, no.

Crec que hi ha poques dones de la meva generació com jo. N'hi hauria d'haver, però som poques. Noto que les de la meva edat diuen: «Ai, no; ja hem aguantat prou, deixa'l estar, el món»; ja en tenen prou si la pensió els arriba per a menjar i pagar, no els parlis de res més. Són del tot apàtiques. A més, persones que, per exemple, allò que t'explicava «dels meus fills», que n'estan pendents: «Ai, que ahir en tal no em va trucar, que a la nit el meu fill no em va telefonar». Doncs, si no et van telefonar, és perquè tenen feina i si tu els has de dir alguna cosa, doncs truca'ls; però trucar per trucar, no. Elles no tenen res a fer i el temps només els dóna per a pensar bajanades.

Tres d'elles apunten que la vivència de la guerra és el que les fa sentir afins a les altres persones que també l'han viscuda.

De les dues restants, una no creu que la seva trajectòria sigui exponent de la seva generació; és una dona que ha viscut bastant de temps al marge de la norma, amb l'excepció del fet d'haver cedit a la pressió de la seva mare i, per aquest motiu, haver-se casat, de la qual cosa es penedeix. A més, no ha pogut tenir fills.

L'altra dona es veu diferent, en el sentit de veure's més activa que

altres dones de la seva generació i de reconèixer-se seguidora d'una tradició particular de dones.

Quan es comparen amb altres dones grans que les han precedides, el fet que més destaquen com a diferent és que les dones de generacions anteriors envellien abans. Totes són conscients que poden fer coses que no eren permeses a les seves antecessores. Alguna també indica que han tingut la possibilitat de conèixer i de viure altres coses. Una altra diu que la vida és, de totes maneres, més complicada. I aquí reapareix en el discurs d'alguna de les entrevistades un cert sentiment de pèrdua davant l'evolució dels models familiars, que sent que la deixen en una posició més indefensa.

Molt velles. La meva àvia, sí, fins i tot em molesta... 65 anys... Va morir a l'edat de 73 anys, però la recordo com una àvia vestida de negre, amb els cabells recollits en una castanya; era molt dolça, però la recordo com una vella. El seu cutis era perfecte, però tenia complex de grassa i sempre anava vestida de negre. Molt apagada, així la recordo. En canvi, penso que tenia més temps que nosaltres. I la meua mare, tot llegint el diari, tenia temps per a treballar, per a preparar-me l'esmorzar... No ho sé, el temps li donava molt de si. En canvi, ara anem escopetejats. Jo, quan sé que dissabte el meu fill vindrà a dinar, ja penso: «Ai, què compraré?» Crec que abans les dones tenien una vida més senzilla i envellien més de pressa.

Bé, a part que les dones d'abans eren velles més aviat que les d'ara, tampoc no han passat tot allò que ha succeït de la guerra ençà, hem conegut moltes més coses.

Una de les dones expressa una certa frustració per la trajectòria de la seva vida:

A mi m'hauria agradat treballar fora de casa i despreocupar-me una mica d'aquestes coses petites, perquè considero que ni t'ho agraeixen ni tenen cap importància. Que un vidre estigui més o menys brillant, no té gens d'importància, però que una persona pugui anar unes hores a l'acadèmia i es pugui encaminar cap a alguna cosa, això sí. Per a mi té més importància llegir *La Vanguardia* que fregar els vidres; m'agrada més, considero que m'omple més. Sóc capaç d'agafar *La Vanguardia* o *El Periódico* o el que sigui, i el vidre pot estar brut i la pols damunt dels mobles, però considero que val més això que passar tot el dia amb el drap a les mans. Ara, en el temps que hem viscut, havies d'atendre la casa, el marit o company, i abans et deien: «Ja tens prou feina a casa, més val que portis la casa bé i que els nens, quan arribin, et trobin a casa, perquè tot vagi

bé.» I això no ho és tot, les coses també poden anar bé sense que la dona s'hagi d'estar tants anys ficada en un forat, com si diguéssim en un món en què només t'havies de conformar amb la casa. Abans era així, i allà et quedaves, amb una certa frustració de no haver-te pogut moure més, saber més del que hi havia, opino jo.

D'una manera indirecta, per al·lusions a converses d'altres dones que elles reflecteixen, especialment a propòsit de les tertúlies de cafè, que les entrevistades refusen, sembla que es manté parcialment el tòpic del conflicte amb la jove. Alguna de les entrevistades ho manifesta indirectament des de la seva experiència personal:

...o algun contratemps amb la meva jove. No m'hi he discutit mai, però em clava algun moc, i a vegades callo, però em sap greu. Mai no els ho he dit, ni a ella ni al meu fill, no vull fer el paper de sogra...

De totes maneres, no és un problema que sembli vigent en el conjunt de les dones entrevistades.

Comentari final

La primera afirmació que cal consignar és que el grup de dones estudiat presenta moltes menys mancances de les que podríem suposar a partir d'algunes de les característiques objectives que es demanaven per a definir el grup: dones que actualment viuen soles després d'haver tingut una família a càrrec seu; amb una situació econòmica mitjana o baixa; que no han estudiat una carrera professional; que bàsicament han estat centrades en l'entorn domèstic, però que ara s'han de valer per elles mateixes en tots els àmbits.

Contràriament a allò que s'esperava —sens dubte fruit d'un prejudici socialment vigent— respecte a un grup de dones que se suposava *deprimit* i *queixós*, la primera cosa que crida l'atenció és que som davant d'unes persones que es podrien definir amb una única paraula: vitalitat.

Ja hem dit que el fet de pertànyer a diferents casals i associacions dóna un caire particular al col·lectiu i que les reflexions que aquí es plantegen no es poden generalitzar per al conjunt de dones. De la mateixa manera que aquest grup de dones gaudeix d'una situació raonablement satisfactòria, no hi ha dubte que altres dones grans viuen etapes de la seva vida molt difícils. De totes maneres, volem fer ressaltar tots els aspectes positius que hem trobat en aquesta anàlisi de les seves experiències i de la seva situació actual.

Són dones amb biografies difícils, marcades molt durament per la guerra i la postguerra espanyoles, que han viscut situacions materials de necessitat molt aguda i en uns entorns socials opressius. Han viscut canvis en l'organització social significatius al llarg de la seva vida, els quals les han perjudicades directament. Cal recordar que totes aquestes dones han pertangut a models de família que han fet recaure sobre elles l'atenció d'un o de diversos membres de les generacions anteriors i que ara viuen soles la primera etapa de la vellesa i no tenen cap seguretat respecte a com viuran en el futur si les seves condicions d'autosuficiència es modifiquen.

Hem d'assenyalar l'esforç d'evolució que aquestes dones han hagut de fer per a ajustar les seves expectatives prèvies a allò que raonablement poden esperar en l'actualitat respecte a suport familiar, per exemple. Indubtablement, manifesten por davant una hipotètica situació de dependència i rebuig de la possibilitat de ser portades a un asil, però el seu dia a dia no està contaminat per aquesta por, sinó que han omplert la seva vida amb activitats necessàries —com el manteniment de la llar—, activitats socials, activitats lúdiques, aficions... El seu discurs quasi mai no és queixós, sinó que ben sovint és d'ànim i de ganes de viure coses que no havien tingut ocasió de viure anteriorment.

Viuen el procés d'envelliment d'una manera bastant serena. No sembla que es preocupin gaire dels signes externs, com els cabells blancs o les arrugues. L'envelliment les preocupa, bàsicament i per damunt de tot, perquè representa per a elles la manca de forces, no poder-se valer amb autonomia. És impressionant l'interès que manifesten per esgotar tot el temps de què puguin disposar, la necessitat de mirar endavant com a manera d'eludir la preocupació per un futur que, segons la seva percepció, es presenta incert.

L'envelliment és —també— per a aquestes dones experiència, benestar, capacitat de fer coses i, sobretot, autonomia.

La pressió del gènere s'ha manifestat de múltiples maneres, especialment en el tema de l'atenció a altres persones, qüestió que ja hem vist repetidament. També cal destacar el paper subordinat a l'autoritat del marit que ha correspost a moltes de les dones entrevistades, paper que sembla que sovint ha tingut un caire força asfixiant de la seva personalitat i de les seves possibilitats.

Al llarg de la vida s'han vist impel·lides a assumir funcions que no desitjaven ni consideraven gratificants, especialment en la manera d'entendre l'atenció de la casa o dels fills. No és que rebutgin aquestes funcions, sinó que s'exclamen de la manera de portar-les a terme. En el seu discurs s'aprecia una certa sensació de dedicació excessiva davant d'altres maneres possibles d'organització que els

haurien deixat més marge per al seu creixement personal o per a la seva projecció social. Però, respecte a aquestes circumstàncies, la resposta que ofereixen és un sentiment de necessitat de recuperar el temps perdut i d'aprofitar la vida mentre puguin.

Són dones que han treballat molt i que han vist la seva trajectòria laboral totalment subordinada al seu paper familiar. De totes maneres, aquest col·lectiu ha estat fonamental per al manteniment de la família, perquè també hi ha aportat recursos econòmics, gairebé sempre mitjançant economia submergida, és a dir, fent treballs remunerats a casa. Quan els seus descendents se n'han anat de l'entorn familiar, el suport d'aquestes dones ha estat imprescindible per a l'establiment dels fills i filles, amb ajut econòmic i també de cura de néts i nètes.

Amb aquests membres de la família, néts i nètes, manifesten tenir-hi relacions especialment bones, sens dubte influïdes pel fet d'estar alliberades de les responsabilitats maternes que van assumir en les relacions amb els seus fills i filles.

En general, aquestes dones no tenen en el seu medi de procedència models de funcionament en les dones de la generació anterior que les ajudin a projectar les seves vides. Al contrari, les dones que les han precedides estaven limitades a un paper molt més passiu que el seu, sobretot en l'etapa de la tercera edat. Per aquest motiu, les dones de la generació de les entrevistades són, d'alguna manera, pioneres. Han d'anar explorant maneres diferents d'afrontar aquesta etapa de la vida, i, per a reeixir, aprofiten les oportunitats que poden trobar en el seu entorn i trenquen —a vegades— amb el paper reservat a les dones de la seva condició: s'atreveixen a viatjar o a anar a ballar soles, quan ja han perdut el marit. Altres vegades, la pressió del medi les oprimeix, sense que ni tan sols en siguin conscients, i assumeixen com a inqüestionables determinades normes sobre què és adequat —a l'hora d'arreglar-se, per exemple— o accepten, amb una visió més o menys crítica, altres paràmetres socialment establerts —com podria ser la inadequació d'aparellar-se amb joves—. Per tant, en la ruptura amb els models tradicionals de dones grans, sembla que s'avança per nivells. Per exemple, no són les dones de monyo i vestides de negre que van conèixer, però tenen incorporada la manera de vestir *adequada*, ara i aquí, per a elles.

En aquesta evolució de la conducta sembla que un element fonamental el constitueixen les xarxes amb altres dones, que són qui els donen suport o, a vegades, les empenyen en els moments de crisi (el més significatiu que hem estudiat aquí és el moment en què enviu-den). Les dones de condició similar a la seva que les ajuden poden ser de la família pròpia —germanes— o de la família política —cunyades—, o bé amigues amb les quals han establert relacions al llarg de la vida.

Sembla que les filles continuen sent un suport més bo que els fills —en aquest sentit, les dones de la generació següent no sembla que estiguin totalment lliures de la funció de tenir cura de la família, però la seva situació és diferent—. De la família directa, sembla que esperen la incondicionalitat en les situacions límit (per exemple, una malaltia), però no la solució del dia a dia.

En l'exploració que es fa de les noves maneres d'entendre què vol dir ser una dona gran en el seu medi, són conscients de les diferents expectatives per als homes o per a les dones. I també són conscients del fet que, pràcticament, elles no tenen cap paper social que vagi més enllà de l'ajuda ocasional a les noves generacions. Quan es comparen amb els homes —també mancats de paper en l'esfera pública a partir de la jubilació—, consideren que estan més ben dotades per a afrontar la vida en solitari.

La seva situació econòmica no és bona, especialment en els casos en què depenen únicament de la pensió de viduïtat. El factor econòmic és un element molt limitador de les seves possibilitats, i així ho expressen.

Les dones amb qui hem treballat gaudeixen relativament de bona salut, la percepció de la qual és, fins i tot, més positiva que la situació objectiva. Indubtablement, aquest és un condicionant de gran pes a l'hora de planificar les seves vides, però aquesta percepció optimista també és molt determinant. Són conscients dels efectes positius de l'activitat sobre el seu benestar personal i com a antídote contra el sentiment de solitud. Verbalitzen que empren aquestes activitats com una mena de teràpia. Estan molt disposades a fer coses que les motivin; però, això sí, sense que el compromís amb l'activitat es converteixi en una obligació.

El refús de sentir-se obligades és significativament palès en els seus discursos. No volen assumir obligacions més enllà d'alguns casos imprescindibles. Perquè la idea d'independència és una novetat en la seva vida, que sorgeix de la condició de vídues, amb els fills i filles fora de casa; apareix quan el marit falta i elles superen la terrible crisi que la mort del company ha representat. Però, quan han elaborat el dol, quan han reorganitzat la seva vida i han après a moure's en la nova situació —per a la qual inicialment estaven poc preparades—, comencen una nova etapa, basada centralment en elles mateixes, en els seus gustos personals i en el seu desenvolupament. Com alguna de les dones manifesta, tenen el compromís dels fills i filles, i amb això ja n'hi ha prou. A vegades tenen cura dels néts i nètes amb regularitat; sembla que aquesta tasca la incorporen com a responsabilitat pròpia, però no es volen sentir obligades a res més.

Entenem, al marge de qualsevol altre tipus de consideracions, que és interessant donar facilitats a altres dones que, com les del nostre grup, estiguin en disposició d'emprendre noves activitats, de plantejar-se nous objectius. Creiem que és molt important de facilitar contactes entre dones en situació similar, perquè ja hem vist que per aquesta via poden trencar més fàcilment amb pràctiques socials que no afavoreixen el seu desenvolupament personal.

Considerem també que presenten unes experiències de vida molt riques, les quals, per tant, és desitjable que es transmetin a les generacions més joves.

A parer nostre, ha estat molt interessant el fet d'haver centrat l'estudi en dones vídues, perquè és l'estat en què la immensa majoria de les dones viurà en la seva edat més avançada. En aquest sentit, l'experiència d'uniques dones que han sabut trobar una manera positiva d'afrontar aquesta situació és molt digna de ser considerada.

Bibliografia

- ALBERDI, I.; ESCARIO, P. (1990). *Situación social de la viudas en España. Aspectos cuantitativos*. Madrid: Ministeri d'Afers Socials.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1991). *Pla Municipal de la Gent Gran*.
- ARQUIOLA, E. (1994). «La vejez: configuración histórico-médica de un problema actual», *Jano*, vol. XLVII, núm. 1.093.
- BAZO, M. T. (1992). *La ancianidad del futuro*. Barcelona: Fundació Caja Madrid; SG Editores.
- BEAUVOIR, SIMONE DE (1989). *La vejez*. Barcelona: Edhasa.
- BENERÍA, L. (1993). «Women's Participation in Economic Activity: Work and Health», *International Congress: Woman, Health and Work*. Barcelona.
- BERGER, J. (1977). *Ways of seeing*. Ed. Penguin.
- BROWN DORES, P.; LASKIN, D. (1993). *Envejecer juntas*, Barcelona: Paidós.
- DELOREY, C. (1989). «Women at midlife: women's perceptions», *Journal of women and aging*, vol. 1 (4).
- DENNERSTEIN, L. (1993). «Mental Health, Work and Gender», *International Congress: Woman, Health and Work*. Barcelona.
- DOYAL, L. (1993). «Health Hazards in the Domestic Environment; Developing a Conceptual Framework», *International Congress: Woman, Health and Work*. Barcelona.
- DRESDEN GRAMBS, J. (1989). *Women over forty, visions and realities*. Nova york: Springer Publishing Company.
- FREIXAS FARRE, A. (1993). *Mujer y envejecimiento*. Barcelona: Fundació "la Caixa".

- FRIEDAN, B. (1994). *La fuente de la edad*. Barcelona: Planeta.
- GINN, J.; ARBER, S. (1991). *Gender and later life*. Londres: Sage Publications.
- GREER, G. (1993). *El cambio: Mujeres, Vejez y Menopausia*. Barcelona: Anagrama.
- GOGNALONS, N.; BARDET-BLOCHET, A. (1990). «La femme Sandwich», *Le groupe familial. Les 45-65 ans et leurs parents âgés*, 128. Ed. Federation Nationale des écoles de parents et des éducateurs.
- INITS. *L'Institut Nacional de Seguretat Social a Barcelona*. Consell Municipal de Benestar Social de l'Ajuntament de Barcelona.
- IZQUIERDO, M. JESÚS; MIGUÉLEZ, F.; SUBIRATS, M. (1986). *Enquesta metropolitana*, Institut d'Estudis Metropolitans.
- IZQUIERDO, M. JESÚS; BORRAS, ALEXIS; LLORET, SUSANA; MARCOS, DIEGO (1986). «L'estructura d'edats de la població i la seva implicació per a les dones», *La interdependència de les activitats domèstiques i el treball remunerat*. Parlament de Catalunya.
- LEHR, U. (1980). «Images de la personne âgée», *Années. Documents Cleirppa*, núm. 95.
- MCDANIEL, S. (1989). «A Women and Aging: a Sociological Perspective», *Journal of Women*. vol. 1.
- MIGUEL, JESÚS M. DE (1994). *La sociedad transversal*. Barcelona: Fundació "la Caixa", col·lecció «Gerontología y Sociedad», núm. 8.
- MINOIS, G. (1987). *Historia de la vejez: de la Antigüedad al Renacimiento*. Madrid: Nerea.
- NASH, M. Actes de les VIII Jornades d'Investigació Interdisciplinària *Estudios sobre la Mujer: de la Investigación a la Docencia*. Madrid: Universidad Autónoma, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer.
- NETT, E. (1991). «Is there life after fifty? Images of middle age for women», *Chatelaine Magazine. Journal of women and aging*, vol. 3 (1).
- O' DONOHUE, W. «Conducta sexual y problemas en la edad avanzada», *Gerontología Clínica*, cap. 6. p. 80-89.
- PAOLETTI, I. (1996). «La produzione dell'identità nell'intervista con anziane», *Conversational Analysis and Research Perspectives in Ethnomethodology*. Urbino: Quattroventi.
- PÉREZ DÍAZ, J. «Las mujeres ancianas, la auténtica vejez en la España actual», comunicació presentada al V Congreso Español de Sociología.
- ROSENTHAL, E. (1990). *Women Aging and Ageism*. Nova York: Harrington Park Press.
- SAEZ BUENAVENTURA, C. (1993). *¿La liberación era esto? Mujeres, vidas y crisis*. Editorial Fin de Siglo.

- SALAS GARCÍA, B. (1993). «Análisis de los modelos educativos desde la perspectiva de género». Ponència presentada en el congrés internacional *From Dictatorship to Democracy: Women in Mediterranean, Central and Eastern Europe*. Barcelona.
- SCOTT, W. J. (1990). «El género: una categoría útil para el análisis histórico», *Historia y Género: Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Ed. Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- SONTAG, S. (1972). «The double standard of aging», *The Saturday Review*.
- TAMAMES, R. (1991). «La senda del envejecimiento en un mundo superpoblado», dins *Jano*, vol. XLVI, núm. 1067.
- WELLDON, E. (1992). *Madre, virgen, puta*. Editorial Siglo XXI.
- WOLF, N. (1991). *El mito de la belleza*. Emecé.